

Özgürlük Bağlamında Din Anlayışındaki Farklılaşmalar ve Mezhepler

Differentiations in the Understandings of Religion in the Context of Freedom and Sects

● Hasan ONAT^a

^aİslam Mezhepleri Tarihi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Received: 06.08.2018
Accepted: 13.08.2018
Available online: 04.09.2018

Correspondence:
Hasan ONAT
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
hasan.onat@divinity.ankara.edu.tr

ÖZ İnsan, kendisi farkında olmasa bile özgür bir varlıktır; özgürlük çekirdek haliyle doğrudan insanın varlık yapısıyla ilgilidir. Müslüman geleneğe özgürlük tartışmalarının insanın fiilleri üzerinden yapılmış olması hem özgürlük teorilerinin gelişmesini engellemiş, hem de güç-özgürlük ilişkisinin daha çok güvenlik üzerinden okunmasına sebep olmuştur. Özgürlüğün ve adaletin olmadığı bir yerde dinden de insanca yaşamaktan da söz etmek pek mümkün değildir. Müslümanların özgürleşebilmesi için önce İslam'ın teorik ve pratik düzeydeki kurumsallaşmalarla, geleneğin dinleşmesiyle etkisizleşmeye başlayan değiştirici ve dönüştürücü, inşa edici boyutunun yeniden öne çıkması, İslam'ın özgürleştirilmesi gerekmektedir. Kur'an'ın kurucu ilkelerine ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in örneğine rağmen Müslümanların ürettiği gelenek süreci içinde özgürlüğe ilgili duyarlılığın yitirilmesine sebep olmuştur. Kur'an'ın din özgürlüğünün teminatı sayılabilecek "Dinde zorlama yoktur" ilkesi, sadece insanların Müslüman olması için zorlanamayacağı şeklinde anlaşılabilir; ibadetler konusunda da zorlamanın insan fitratına aykırı olduğu gerçeği göz ardı edilmiştir. İslam'la ilgili Hz. Peygamber'in sağlığında başlayan kurumsallaşmalar dahil, bütün kurumsal yapılar beşer ürünüdür; sorunun kaynağı bunların dinin yerine ikame edilmesindedir. Mezhepler din anlayışındaki farklılaşmaların muayyen bir süreç içinde kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşeri oluşumlardır. Mezheplerin kendine özgü düşüncelerini geliştirmesinde de özgürlük hem imkân olarak, hem de doğrudan fikirlerin odağında yer alarak etkisini göstermiştir. Hayat, özgürlük ve adalet İslam'ın Müslümanlardan gerçekleştirilmesini istediği üç temel amaçtır. Müslümanların yeniden özne olabilmeleri İslam'ı yeniden özgürlük üzerinden okumalarına ve bilginin gücüne sahip olarak değer üretmelerine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam; özgürlük; adalet; mezhep; din anlayışları; mezhep-din ilişkisi; dini kurumsallaşma

ABSTRACT Human is a free existing yet he is not aware of that reality. Freedom, as a core, is related to human's structure. In Muslim tradition, freedom debates based on human actions both prevented development of freedom theories and caused an understanding that power-freedom relations evaluated through security. It is impossible to mention about religion and live humanely without freedom and justice. For Muslims to be liberated, it is necessary that the transformative aspect of Islam must be forwarded, become ineffective via the institutionalization of the theoretical and practical level. Islam must be freed from unnecessary burdens. Despite the Holy Qur'an and its founding principles and Muhammad's exemplary. The tradition produced by Muslims led to sensitivity loss regarding to freedom in time. In Qur'an "No compulsion in religion", assumed as a guarantee for religion freedom understood that no one can be forced to become muslim; ignoring the reality it is coercion in worship is against the human nature. All institutional structures including the institutionalization started when Holy Prophet was alive, are human products. The problem is the so-called structures replaced the religion. The sects are the human formations emerged as a result of institutionalization in time stemmed from different viewpoints. Freedom, has been influential by replacing both as a potentiality and in focus of ideas. Life, liberty and justice are three goals that Islam advices to be fulfilled. The ability of Muslims to become a subject again depends on reading Islam through freedom and generating value by having power of knowledge.

Keywords: Islam; freedom; justice; sects; religious understandings; religion-sect relationship; religious institutionalization

Müslümanların ve yaşadıkları coğrafyanın pek çok sorunu bulunmaktadır. İlk akla gelen eğitim alanı, ekonomik ve sosyo-politik sorunlar olmaktadır. Oysa esas sorun insan hakları ihlalleri, yaşanan göç dalgaları, keyfi denilebilecek ölümler ve en acısı bütün olumsuzlukların, insan onurunu tüketen acıların, hukuksuzluğun, zulmün din ile meşrulaştırılmaya çalışılmasıdır. Son iki asırdır Müslümanlar medeniyet yarışının dışında kaldıkları gibi özne olma vasfını da yitirmişlerdir. Hayatın bütünüyle “tüketim” üzerinden anlamlandırılmaya çalışıldığı söylenebilir. Müslüman kültürde din ve gelenek adeta bütünleşmiş, hem İslam, hem de insan buharlaşmıştır. Öyleyse İslam’ın ve Müslümanların özgürleşmeye ihtiyacı vardır. Çekirdek İslam’ın anlaşılır hale gelmesi, onun “din” sanılan ağırlıklardan, yüklerden arındırılması; Müslümanların da İslam’ın temel amacının insanı özgürleştirmek ve insanlığını gerçekleştirmesine katkı sağlamak olduğunu, akıl, özgürlük ve adalet olmadan İslam’dan söz edilemeyeceğini yeniden keşfetmelerinin sağlanması gerekmektedir. Müslümanların özgürleşebilmesi, öncelikle İslam’ın özgürleşerek özgünlüğünün, değiştirici, dönüştürücü, inşa edici yönünün etkin kılınmasına bağlıdır. İslam’ın birtakım güç odaklarının çarpık uygulamalarını meşrulaştırmak için bir “araç” olarak kullanılmasının önüne geçilmeden, İslam’ın fitrata uygun olarak insanın inşasına destek vermesi pek mümkün görünmemektedir.

“Özgürlük” insanın tekamül sürecine bağlı olarak, bireysel ve toplumsal planda her daim yeniden inşa edilen bir kavramdır. Kur’an-ı Kerim ile özgürlüğü yan yana getirmek zannedilenden daha zor, hatta tehlikeli ve bir o kadar da sorumluluk gerektiren bir işittir. Konunun öncelikle Kur’an üzerinden okunması bize üç farklı açıdan mukayese imkânı sağlamaktadır: Birincisi, Kur’an’ın İslam düşüncesi üzerinde etkisi açık seçik, bilinen ve görülebilen bir husustur; bu durum İslam’ın anlaşılmasıyla ilgili tezahürlerin, bazı uygulama biçimlerinin Kur’an’ın ruhuna, kurucu ilkelerine tamamen uygun olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela; doğrudan özgürlükle ilgili olan “mürtedin öldürülmesi” gibi bazı hususlarda Kur’an’a rağmen, insan fıtrata ile bağdaşmayan fikir ve uygulamalar Müslümanların geleneğinde kendine yer bulabilmiştir. Bu sebepten Kur’an’ın ne dediği ve ne demek istediği ile, Müslümanların ne anladıkları ve nasıl uyguladıklarının mukayese edilmesi ufuk açıcı olacaktır. İkincisi, Kur’an’ın özgürlükler bağlamında vurguladığı, Müslümanların da gerçekleştirmeye çalıştığı köleliğin kaldırılması gibi hususlarda, ya da kabile asabiyetiyle ilgili konularda yapılacak, olması gerekenle olan arasındaki karşılaştırma İslam’ın hayatı değiştirip, dönüştürme konusunda ne kadar başarılı olup olmadığı ile ilgili bir fikir sahibi olmamıza imkân sağlayacaktır. Üçüncüsü, Kur’an’ın kurucu ilkeleri ışığında kurumsallaşan İslam’ı eleştirel bir çerçevede anlamaya çalışmak bize iktidarların din ve dini hayat üzerinde ne kadar belirleyici olduklarını tespit etme imkânı kazandıracaktır. Siyasetin dini mezhepler üzerinden kontrol etmeye çalıştığı hususu, “Dört Hak Mezhep” ifadesinin ortaya çıkışı ve uygulanması esas alınarak anlaşılabilir. Mezhep, tarikat ve benzeri oluşumların hemen tamamı iktidarlar için dini kontrol ve dinle toplumu terbiye aracı olarak kullanılmıştır. Bu tür beşerî oluşumlar da etkinliklerini artırabilmek için açıkça dile getirilmemiş olsa da, kendilerini “din” yerine koymaktan veya öyle anlaşılmasına göz yummaktan hiç vazgeçmemişlerdir.

Diğer taraftan “mezhep” gibi tarihsel akışta yatay ve dikey farklılaşmalarla toplumda kurumsallaşma imkânı bularak din anlayışının şekillenmesinde etkin olan, çoğu zaman dinle özdeşleştirilebilen bir kavramın özgürlükle irtibatını tespit edebilmek, anlayabilmek de pek kolay olmasa gerek. Çünkü özgürlük, mezheplerin oluşumunda ve toplumda makes bulmasında fevkalade etkili olduğu gibi, kurumsallaşan mezhebi yapıların insana tahakküm etmesinden de ciddi olarak zarar görmektedir. Bazen, özgürlüğün olmadığı yerde insanlığın da, dinin de olamayacağını unutan insanoğlu, özgürlük sayesinde sahip olduğu

gücü, kendi meydana getirdiği kurumsal yapıları, özgürlükleri kısıtlayarak koruyabileceği gibi bir yanılmanın içine sürüklenebilmektedir. Bu sebepten önce özgürlüğün ne olduğunu anlamaya çalışmakta fayda vardır.

1. ÖZGÜRLÜK NEDİR?

Özgürlük, adı konularak veya konulmayarak insanlık tarihinin başından beri en çok tartışılan konulardan birisidir. Her insan, en azından gündelik hayatta seçeneklerle karşı karşıya olduğunu ve tercih hakkını istemese bile kullandığını bilir. Özgürlük tıpkı akıl gibi insanın varoluşu ile ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle insan olmak akıllı ve özgür olmak demektir. Bu bakımdan özgürlük insanın özünde “çekirdek” halinde var olan bir gerçekliktir; her insanın biricik ve özgün olması kök özgürlük algısının da bireye özgü olmasını beraberinde getirmektedir. Özgürlük algısı kendilik bilincine, içinde yetiştiğimiz sosyo-kültürel ortama, eğitim düzeyimize ve bilgi birikimine göre farklılaşmaktadır. Özgürlükle ilgili anlayış farkına ve yorumlara dayalı savrulmalar özgürlüğün varoluşsal boyutunun ne kadar derin olduğunu düşündürmektedir. Bir yanda insanı rüzgarın önündeki yaprak gibi İlahi İrade'nin savurduğunu düşünenler vardır; diğer yanda insanın mutlak özgürlük iddiaları mevcuttur.

Özgürlük doğrudan insanın varlık yapısı ile ilgili olduğundan insan olmak “özgür” olmak demektir. Ancak insan kendi varlığının farkına varmaya başlayınca, kendi kendisinin yaratıcısı olmadığını, yaratılmış bir varlık olduğunu da anlamaya başlar. Bu gerçek, en azından ontolojik özgürlük kadar insanın özgürlük anlayışının da belirleyici olmasına alan açmaktadır. İnsan özgürdür; fakat özgürlüğün insan eylemlerini besleyen kökleri insanın kendilik algısındadır; tezahürleri ise insanın kendini gerçekleştirme sürecinde, emeğe bağlı olarak ortaya çıkar.

İnsan, Tanrı'nın ve insanın birlikte inşa ettiği bir “dünya”da yaşamaya, insan olmaya, kendini inşa etmeye çalışan bir varlıktır. Tıpkı sert kayaların arasındaki bir avuç toprak parçasında filizlenen bir tohum gibi hem gelişmesinin hem de özgürlük bilincinin her safhasında üstesinden gelmek durumunda olduğu bir kuşatılmışlık gerçeğini ve algısını yaşamak, kendi dışından gelen tesirlerle birlikte olmak ve onlarla baş etmek; insan bütün bunların ötesinde özgürlük ve adalet bilincini geliştirmek zorundadır. İnsan, özgürlük bilinci ve özgürlük alanı genişledikçe kuşatılmışlık duygusunu ve dışarıdan gelen baskıyı, engellenmişlik hissini daha derinden yaşamak durumunda kalmaktadır. Bu karmaşık hisler çoğu zaman içi içe geçmiş olsa da Tanrı-Tanrısal alan ve insan-beşerî alan olmak üzere çift katmanlıdır. İnsanın var oluşu, dünyaya gelişi kendi iradesi dışında gerçekleşmiş, insan kendini bu dünyada bulmuştur. Yaşamak için toprağa, havaya, suya ihtiyacı vardır; bunlar “insan”dan önce mevcuttur; mevcudiyeti de insandan etkilense bile insandan bağımsızdır. Aynı şekilde insan sosyal bir varlıktır; insanlığını istemese bile toplum içinde, toplumla birlikte yaşayarak inşa etmek durumundadır. Sürekli genişleyen, uçsuz bucaksız evrende, sürekli değişen toplumda biricik, özgün ve özerk bir varlık olarak sadece var olmak değil, “insan” olmak ve insanı insan yapan değerlerle donanmak; kendisini gerçekleştirirken iyi işler yapmak, kültür ve medeniyet oluşturmak durumunda olan bir varlıktır. İnsanın dünyaya gelmek isteyip istemediği kendisine sorulmamıştır; fakat insana madde üzerinde tasarruf imkânı verilmiş,¹ sonuçlarına katlanmak şartıyla iman edip etmeme konusunda serbest bırakılmış,² bütün yapıp ettiklerinden sorumlu olduğu, “zerre kadar hayır işleyen de, zerre kadar kötülük yapanın da bunun karşılığını mutlaka göre-

¹ Câsiye, 45/12-13.

² Kehf, 18/29.

ceği”³ belirtilmiştir. İnsan, özgürlüğün ne olduğunu anlamak özel çaba gerektirse de, mutlak manada olmasa da özgür bir varlıktır. Hatta hayat sınavının da, Tanrı-insan ilişkisinin de akıl ve özgürlük üzerinden gerçekleşmek durumunda olduğu bile söylenebilir.

Her insanın Tanrı hakkında bilgisi, bu bilginin akla uygun olup olmadığı ile ilgili bir kanaati bir şekilde mevcuttur. Tanrı'nın varlığına ve birliğine iman, bilgi ile doğrudan irtibatlı olmasına rağmen, aklın bütün imkânları seferber edildikten sonra, aşkın alanı da kucaklamak üzere insanın hür iradesi ile gerçekleşir. Her insan Tanrı'yı bilir; Tanrı hakkında bir düşünce sahibi olabilir; fakat dileyen insan iman eder. Sadece Tanrı-insan ilişkisi değil, hayat sınavı da özgürlükle birlikte anlam kazanmaktadır. İnsan en nihai aşamada, kalbinin derinliğinde, bilinçle bilinçaltının kesiştiği noktada Tanrı'ya inanır veya inanmaz; bu gerçeği de kendisinin dışında hiç kimsenin bilemeyeceğini bilir. Aynı şekilde bazı insanlar bu kavramı kullanmaktan pek hoşlanmasalar da Tanrı insanı beşeri planda birtakım yaratıcı yetilerle de donatmıştır.

Tanrı'nın insana “ruhundan üflemesi”⁴ insanı diğer canlılardan farklı kılan bir özelliği işaret etmektedir. Bunun akılla ilgili olması, soyut düşünme yetisi olarak anlaşılması elbette mümkündür. Fakat aklın birtakım emareleri insan kadar olmasa da diğer bazı canlılarda da görülebilmektedir. Öyleyse gözlemlerimizle doğrulanabilecek bir başka özellik aramak gerekmektedir: Özgürlük, yaratıcılık ve anlama. Aslında insanın kendini gerçekleştirmesi de doğrudan özgürlük ve yaratıcılıkla; yaratıcı yetilerin nasıl kullanıldığı ile irtibatlıdır. Anlam arayışı ve anlama sadece insana özgüdür; özgürlük ve adalet bilinci olmadan “anlam” ve anlamadan söz edilemeyeceği gibi, “anlam” ve anlama olmadan da kültürden, medeniyetten ve insanın kendini gerçekleştirmesinden söz etmek biraz zordur.

Kısaca ifade edecek olursak; insan varoluşsal olarak özgürdür; insan olmak özgür olmak anlamına gelmektedir. Özgürlük sadece herhangi bir kısıtlamaya bağlı olmadan düşünebilme, davranış geliştirebilme değil; düşündüklerini ifade edebilme, seçenekleri görebilme, seçenek oluşturma, tercih hakkını kullanma; sınırlarını görebilme ve imkân nispetinde zorlayabilme; yaratıcı yetilerini etkin kullanabilmedir. Özgürlük bir değerdir; bir haktır ve daha önemlisi insan için bir imkândır.⁵ İnsan özgürlüğün varoluşsal olduğunu keşfedebilirse, onu geliştirebilir, yaşam tarzının odağına yerleştirebilir. Hayat bir anlamda özgürleşme mücadelesidir. Özgürlüğün olmadığı bir yerde dinden de, yüksek insani ilkelerden de söz etmek pek doğru olmaz... Din bilim, sanat, hukuk, ahlak yüksek insani ilkeleri besleyebildiği, özgürlük ve sorumluluk bilincini geliştirmeye katkı sağlayabildiği kadar insanın kendini inşa sürecine destek sağlayabilir; insanca yaşayabilmenin imkânlarını zenginleştirebilir. Bu bakımdan insan denildiği zaman en temel kurucu ilke özgürlük ve adalettir. Nitekim İslam'ın maksatları üzerinde kafa yoran İslam alimlerinin “makasid-ı hamse” diye formüle ettikleri hususları da hayat, özgürlük ve adalet olarak özetlemek mümkündür.

Düşünce özgürlüğü doğrudan insanın varlık yapısı ile ilgilidir; dış tesirler görmezlikten gelinemeyecek ise de, insan kendi düşünce özgürlüğünü en nihai aşamada sadece kendisi sınırlandırabilir. Bir başka ifadeyle insan izin vermediği müddetçe onun düşünce dünyası üzerinde belirleyici olmak çok kolay değildir. Algı yönetiminin amacı da insanın bu özelliğinden yararlanarak hedef kitlenin bazı şeyleri kendi düşüncesiymiş gibi algılamasını sağlamaktır. Burada insanın zaafı kullanılmakta, hedef kitlenin istenilen kararları sanki kendi düşüncesi ve iradesiyle alıyormuş gibi hissetmesi sağlanmaktadır. İşin gerçeği

³ Zilzâl, 99/7-8.

⁴ Secde, 32/9; Hicr, 15/29.

⁵ Mustafa Erdoğan, *Özgürlük, Hukuk ve Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2018. s. 50.

algı operasyonlarının etkili olabilmesi de kişinin kendi aklını yeterince etkin kullanmaması ve aklın se-sine muhtelif sebeplerle kulak vermemesidir. İnsan eleştirel düşünceyi yaşam biçimine dönüştürebilirse, güvenilebilir bilgiyle, kanıtların peşinden gidebilirse özerkliğini etkin kılabilir. Düşünen insan düşüncelerini söz veya yazı ile ifade etme özgürlüğüne de sahip olmak durumundadır.

İnsanın varoluş mücadelesi, aynı zamanda özgürlük mücadelesidir. Tabiat, gelenek, kültür, din ve değerler sistemi, toplum, devlet hatta insanın doğuştan gelen gereksinimleri özgürlük alanını kısıtlarken insan hayatını idame ettirirken aynı zamanda özgürlüğünü korumak ve etkin kılmak gibi bir mücadelenin içinde bulmaktadır kendisini. İnsan bir “anlam” varlığı olduğu için, var olmak aynı zamanda özgür olmak anlamına da gelmektedir. Bir başka ifadeyle özgürlük yoksa, bizi var kılacak tek şey özgürlük mücadelesi olacaktır. Özgürlük insanın anlam arayışında merkezi yere sahip kavramlardan birisidir.

Özgürlük insanın sosyal bir varlık oluşu gerçeğiyle farklı bir boyut kazanmaktadır. Her insan ontolojik olarak özgürdür; yaratılışı gereği diğer özgür insanlarla birlikte yaşamak durumundadır. Bu gerçek hem özgürlüğün toplumsal boyutunu, hem de toplum içinde bireyin özgürlük sınırlarını düşünmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda toplu halde yaşayan insanların bir bütün olarak özgürlüğü ve bireyin özgürlüğünün sınırları ortaya çıkmaktadır.⁶ Ülkelerin bağımsızlığı, güvenliği ve ülke içinde yaşayanların özgürlüklerin güvence altına alınması özel bir önem taşımaktadır. Her bireyin özgürlük alanı, bir başka bireyin veya bireylerin özgürlük alanları ile sınırlı olacağı için bireysel özgürlüğün toplum ve devlet tarafından keyfi ihlalinin önlenmesine, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasına ihtiyaç vardır. Devlet insan için, insanın özgürlüklerini güvence altına almak; insanları adaletle, refah ve güven içinde yaşatmak; hukuku işletmek, haksız rekabeti önlemek ve her insanın insanca yaşayabilmesi için gerekli kurumsal yapıları oluşturarak hayatını sürdürebilir. Devlet güç kullanabildiği için bireyin özgürlüğünün devletten de korunması, bu gücü kullananların keyfiliklerine meydan verilmemesi de bir tür zorunluluktur. Devlet toplumun dinini ve değerler sistemini görmezlikten gelemeyebilir; fakat herhangi bir dinden yana da olmaması gerekir. Devletin dini olmaz; devletin dini olacak ise bu sadece ve sadece adalet olabilir.

2. KUR'AN'IN İNSANA BAKIŞI VE ÖZGÜRLÜKLE İRTİBATLI BAZI HUSUSLAR

Kur'an insanın “en güzel şekilde”⁷ ve topraktan yaratılmış olduğundan söz eder. İnsan, varlık bütünlüğünün içinde, onun bir parçası olan, kendi varlığının farkında olarak, kendi dünyasını ve kendini inşa etmek durumunda, “oluş” halinde tabii bir varlıktır. Kur'an'a göre ne dünya görüntüden ibarettir, ne de insan. İnsan gerçekte vardır. Kur'an insanın ilk hücrelerinin oluşumuna, geçirilen safhalara dikkat çeker ve insanın nasıl yaratılmış olduğunu anlamasını ister.

İnsan, daha önce de işaret ettiğimiz gibi doğal hayatın akışı içerisinde mevcut seçeneklerin, yol ayrımlarının farkındadır. Sonuçlarını bütünüyle kestiremeye de istediği yolu tercih imkânının olduğunu da deneyimleyerek öğrenmektedir. Seçeneklerin olduğunu bilmek, seçeneklerden birisini tercih imkânına sahip olmak bir özgürlük belirtisidir. Kur'an insanın seçeneklerin ve seçilen yolların mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmasını, neyi tercih ediyor ise, sonuçlarına katlanacağını açık seçik belirtir. Öyle ki, adeta simülasyon yoluyla insanı eğitmeye çalışır; her insana anlayacağı dilden hitap eder.

⁶ Zygmunt Bauman, *Özgürlük*, (Çev. Kübra Eren), Ayrıntı Yay., İstanbul 2016, 17 vd.

⁷ Tin, 95/4.

İnsan karşılaştığı seçeneklerden birisini tercih etme imkânına sahip olduğu gibi, ihtiyaç halinde yeni seçenek yaratma imkânına da sahiptir. İnsana bahşedilen yaratıcı yetiler, aynı zamanda yeni seçenek yaratma imkânına da işaret etmektedir.

Kur'an, esas itibariyle Allah'ın insana hitabıdır; bir "öğüt"tür, şifa ve rahmet kaynağıdır, furkandır, yol göstericidir... Cenab-ı Hak, insanı muhatap almış; her şeyi kuşatan rahmetinin⁸ ve merhametinin gereği olarak insanı uyarmak, akla destek olmak için vahiy göndermiştir. Yaratılmış olmak, yaratıcı yetilere sahip olursa da, uyarılmayı ve desteği insan için varoluşsal bir ihtiyaç haline getirmektedir. İnsan pek çok şeyi hazır bulmaktadır; içine doğduğumuz kültür bizi şekillendirmektedir. Varlığımızı inşa edebilmek için referans noktalarına, bazı tutamlara ihtiyacımız vardır. Bu bağlamda Kur'an insan için epistemolojik açıdan, metafizik, ontolojik ve teolojik açıdan başlangıç noktalarını da belirlemiş olmaktadır.

Kur'an kadın-erkek ayrımı yapmadan insanın topraktan yaratıldığını belirtir.⁹ Ayrıca kadın ve erkeğin aynı "öz"den¹⁰ yaratıldığına dikkat çeker. Evliliğin hukuk güvencesi altına alınması anlamına gelen "nikah" kadın-erkek birlikteliğine meşruiyet kazandırır. Eşler arasında oluşacak olan "sevgi" yeni nesillerin içine doğacağı yuvanın temelini oluşturur. Nitekim Yüce Yaratıcı, A'râf Sûresi'nin 189. ayetinde, "Sizi bir neftsen, aynı özden yaratan Allah'tır. Allah gönlünün huzura kavuşacağı eşini de aynı özden yaratmıştır" buyurarak, insanın huzur ve mutluluk yolculuğunu eşiyile birlikte gerçekleştireceğini hatırlatmaktadır. Çocuklar, ilahî sevgi ile kurulan bu birlikteliğin meyveleridir. Evlilik birbirini tamamlayan eşlerin birlikte yücelmesine, özgürleşmesine imkân sağlar. Yaratıcı sevgi insanı özgürleştirir. Hiçbir insan doğuştan günahkâr veya suçlu değildir; suç bireyseldir; günah da esas itibariyle bireyseldir. Fakat günahların birikmesi sürdürülebilir bir hayatı imkânsız hale getirebilir. Bazı suçlar ve büyük günahlar biriktiğinde, normal gibi algılanmaya başlandığında toplumların helakine yol açabilecek sonuçları beraberinde getirebilir.

Hayat bir imtihandır. Kur'an pek çok ayette iman edenlerin ve iyi işler yapanların bu sınavda başarılı olacaklarını, yani cenneti hak edeceklerini belirtir. Hayat sınavında başarının ilk meyveleri dünyada iken elde edilir. Bunun Kur'an dilindeki adı "iç huzuru yakalamaktır."¹¹ Bu durum en zor koşullarda güvenli bir limanda olmak, olumsuzluklardan en az hasarla sıyrılmak; güvenli ortamlarda yaratıcı yetileri etkin kullanarak enerjiyi "salih amel"e dönüştürmek, yani yaratıcılığın neticelerini görerek hayatın anlamını yakalamak ve mutlu olmaktır. Allah-insan ilişkisi sağlıklı ise, Allah'tan herhangi bir şeyi gizlemenin mümkün olmadığını bilmek insanı rahatsız, hatta huzursuz etmiyor, tam tersine huzur ve güven veriyorsa, Allah'a yönelmek "Allah'ın insandan, insanın da Allah'tan razı olduğu"¹² hissini güçlendirir ve Allah'ın şu hitabına insanı muhatap kılar: "Gir cennetime!"¹³

Kur'an ısrarla insanı düşünmeye, aklını kullanmaya, delillere dayalı hareket etmeye davet eder. Kur'an, insana kendi varlığının, özgürlüğünün, insanı insan yapan kök ilkelerin ve kurucu unsurların farkına varmasını kolaylaştırmak için; akla destek için gelmiştir.

Akıl, İslam açısından sorumluluğun ön koşuludur; Hz. Peygamber'in ifadesiyle "aklı olmayanın dini yoktur." Akıl öncelikle insanda kendilik bilincinin gelişmesini sağlar. Kendi varlığının farkında olan in-

⁸ A'râf, 7/156.

⁹ Hac, 22/5; Fâtır, 35/ 11.

¹⁰ Nisâ, 4/1.

¹¹ Fecr, 89/27.

¹² Fecr, 89/ 28

¹³ Fecr, 89/29.

san çevresiyle iletişim ve etkileşimi akıl vasıtasıyla sağlar. Dış dünyadan gelen verilerin anlamları çözülür, bilgi haline dönüştürülür ve akıl tarafından işlenir. İnsan da o verilere anlamlandırarak nasıl bir tutum ve davranış geliştirmesi gerektiğini belirler.

Akıllı olmak, akıllı olduğunun farkında olmak özgürlüktür; Tanrı insana akıl gibi bir nimet vermiştir. Akıl, etkin kullanıldıkça kapasitesi artan bir tür “öğrenen algoritma”dır. Bilgisayar diliyle ifade edecek olursak “beyin” bir tür donanım, akıl ise yazılımdır. Bu yazılımın altyapısı beyinde mevcuttur. İnsanoğlu bu altyapıyı iyi okur, eğitimle, kişisel çabalarla yazılımı güncelleyerek geliştirebilir. Aslında bilimsel ve teknolojik gelişmeler insanoğlunun akla yapmış olduğu yatırımla paralel gitmektedir.

İnsan neyin doğru, faydalı, güzel, anlamlı olup olmadığını akıl vasıtasıyla bilir. Aklın en önemli işlevlerinden birisi dış dünyadan gelen verileri, bellekte var olanlarla harmanlayarak analiz etmek, insana doğru olanı göstermektir. Akıl özellikle hayati önem taşıyan hususlarda, her zaman neyin doğru olup olmadığını bilir. Ancak içinde yetiştiğimiz kültür, örf, âdet ve gelenekler; yetişme tarzımız ve eğitim; genetik eğilimlerimiz; hayattan beklentilerimiz ve önceliklerimiz hem düşünme tarzımız üzerinde, hem de alacağımız kararlar üzerinde zannedilenden daha fazla etkili olmaktadır.

Dil insan aklının en büyük keşiflerinden birisidir. Aslında insanı diğer canlılardan ayıran süreç insanın isimleri, isimlendirmeyi, soyut düşünmeyi öğrenmesiyle¹⁴ birlikte başlamıştır. Ne var ki insanın yarattığı dil, insanın düşünce dünyasının sınırlarını çizebilmekte, hatta insanı esir alabilmektedir.

“Söz” insanın kendisini ifade etmesinin en kolay, en gerçekçi yollarından birisidir. Sadece bir iletişim aracı değildir; aynı zamanda bir ihtiyaçtır. Varlığın vücut bulması “ol!” sözüyle başladığı gibi, insanın insan olması da isimleri öğrenmesiyle, kelime-kavram üretmeyi ve soyut düşünmeyi başararak gerçekleşmeye başlamıştır. Tanrı-insan ilişkisi insanın ürettiği beşer dilinin, yani “söz”ün Tanrı tarafından insana yönelik olarak kullanılmasıyla mümkün olmuştur. Tanrı insana, insanın diliyle hitap etmektedir. “Söz” enerjidir. “...Güzel bir söz kökü yerde sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzer. O ağaç Rabbinin izniyle meyvesini her zaman verir.”¹⁵

Kur’an’ın insana bakışı, insanı akletmeye, düşünmeye, olup biteni doğru anlamaya davet etmesi birey olarak her insanın kendisini Kur’an’ın muhatabı olarak kabul etmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. İnsanın varlık yapısı da imanla ilgili ortak ilkelere, İslam’ın ortak kurucu unsurların varlığına rağmen her insanın kendine özgü bir din anlayışı geliştirmesine alan açmıştır. Kendisini Müslüman olarak gören her insanın kendisi farkında olmasa bile, kendine özgü bir din anlayışı kaçınılmaz olarak oluşmak durumundadır. Her insanın biricik, özgün bir varlık olması, “din”in anlaşılması planında bireye özgü boyutun zorunlu olarak gelişmesine imkân hazırlamaktadır. Kur’an’ın soyut ve sembolik dili, “müteşabihat” da denilen çok anlamlı ayetlerin varlığı bireye özgü anlayışın derinleşmesine, hatta yoruma dayalı bu tür farklılıkların kurumsallaşma sürecinde belirleyici olmasına sebep olmuştur.

Diğer taraftan Kur’an sessiz kalarak bireye alan açtığı, bireyin kişiliğine, yapısına göre yapılan yorumlarla şekillenen “kader” gibi konuların şahısların ötesinde bazı dinî grupların ortak inançlarını, tutum ve tavırlarını belirlemede etkili olmuştur. Aynı şekilde Kur’an’ın devlet ve devlet yönetiminde bazı kurucu ilkelere işaret etmesine rağmen sessiz kalması hem farklı siyaset teorilerinin oluşmasına, hem de bazı dinî gruplar tarafından din ve siyasetin özdeş algılanmasına imkân sağlamıştır.

¹⁴ Bakara, 2/31-34.

¹⁵ İbrahim,14/24-25.

Din en temelde bir teklif olması da insanların İslam'ı anlama noktasında farklı yorumlara gitmelerini, farklı düşüncelerini kolaylaştırmıştır. Kur'an Hz. Muhammed'in "en güzel örnek" olduğunu belirtir.¹⁶ Aslında "Sünnet'e uymak" Hz. Peygamber'i taklit etmek değil, onu tanıyarak, anlayarak, neyi niçin yaptığını, ne demek istediğini kavrayarak onu örnek almak demektir. Kur'an her konuda bilgili ve bilinçli olunmasını, herkesin delillere dayalı hareket etmesini istemektedir.¹⁷ Şu ayet bu konuda oldukça aydınlatıcıdır: "Ey insanlar! Size Rabbinizden hak olan Kur'an gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse ancak kendisi için gelmiştir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin vekiliniz değilim."¹⁸ Sadece Hz. Muhammed değil, bütün Peygamberler ifade özgürlüğünden yararlanarak Allah'tan almış oldukları mesajı insanlara ulaştırmışlardır. Onların esas görevi "tebliğ" etmektir. İnanıp inanmamak insanların sonucuna katlanmak şartıyla kendilerinin bilecekleri bir iştir.

Kur'an "ataların dini" adı altında atadan dededen kalma inanç biçimlerine ve geleneğin dinleştirilmesine de karşı çıkar¹⁹; "Onlara, 'Allah'ın indirdiğine uyunuz' dendiğinde, 'Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız' derler. Ya ataları akıllarını kullanamamış, doğruyu da bulamamış idiyse-ler de mi?"²⁰ diyerek insanları uyarır.

İslam'ın insana tanıdığı geniş özgürlük alanı, sadece dinde değil, hayatın bütün alanlarında taklitçiliği itibarsız hale getirmiştir. Özellikle taklide dayalı imana İslam'da yer bulabilmek pek mümkün değildir.

İslam'ın din özgürlüğünü kurucu ilke olarak öne çıkartmış olması, Kur'an'ın açıkça "Dinde zorlama yoktur."²¹ demesi İslam- özgürlük ilişkisini anlamak bakımından oldukça önemlidir. Bir kimse, en nihai aşamada kendi aklı ve hür iradesiyle Tanrı'nın varlığına ve herhangi bir dine inanır veya inanmaz. İman bütünüyle insanın kendisiyle, özgürlük bilinciyle ilgilidir. Bu sebepten herhangi bir dine mensup olmadığı halde mensupmuş gibi görünmek de, imanı gizlemek de her zaman imkân dâhilindedir. "Dinde zorlama yoktur" ilkesi, insanın varlık yapısı ile irtibatlı olan ve insanın olduğu her yerde geçerli olan bir ilkedir. Sadece bir kimsenin Müslüman olması için zorlanamayacağını değil, ibadetler konusunda da herhangi bir zorlamanın olamayacağını, olmaması gerektiğini bu ilkeden çıkartmak mümkündür. İnsanın fitratını, varlık yapısını düşünecek olursak, zorla imanın da, ibadetin de herhangi bir anlamının olamayacağını kolayca fark edebiliriz.

Kur'an'ı esas alarak düşündüğümüzde herhangi bir kimsenin ne Müslüman olması için, ne de İslam'a mensubiyetini sürdürmesi için zorlanabileceğini söyleyebiliriz. Müslümanlar için aynı şeyi söylemek pek mümkün olmasa da İslam, İslam'ın ne olduğunu, onun anlam ve önemini kavrayan bir kimsenin normal koşullarda İslam'ı anlayacağından ve tercih edeceğinden emin bir dindir; İslam kendine güvenmektedir. Hatta bir kimsenin İslam'dan daha mükemmel bir din bulabilirse, o dinin yanında yer almasını önereceğini ifade etmek pek yanlış olmasa gerekir. Kur'an, kendisinin Allah kelamı olduğundan emin olduğu için, inanmayanlara gerçekten meydan okumaktadır (tahaddi). İslam'dan çıkmaya karar veren bir kimsenin cezasını sadece Allah verebilir. Allah, hiçbir kimseye -peygamberler dâhil- Allah adına karar verme yetkisi vermemiştir. Kaldı ki Hz. Muhammed ile birlikte vahiy kapısı kapanmış olduğu için, dinle ilgili yapılacak her konuşma, üretilecek her fikir "beşerî" olmak zorundadır. Kur'an, İslam'dan çı-

¹⁶ Ahzâb, 33/21.

¹⁷ Bakara, 2/111; Enbiyâ, 21/24; Neml, 27/64; Kasas, 28/32.

¹⁸ Yûnus, 10/108.

¹⁹ Mâide, 5/104; A'râf, 7/28; Yûnus, 10/78; Şuarâ, 26/72-76; Lokman, 31/12; Zuhurf, 43/21-23.

²⁰ Bakara, 2/170.

²¹ Bakara,2/ 256.

kan kimse için herhangi bir yaptırımdan söz etmez. Mürtedin öldürülmesi hakkındaki bilgi sadece bazı hadis kitaplarında mevcuttur.²²

Kur'an dinden dönenlerin yaptıkları işlerin boşa gideceğini belirtir ve cehennemlik olacaklarını söyler.²³ Onları şeytanın ayartmış olduğunu belirtir.²⁴ Dinden dönmekle, Müslümanların saflarından ayrılarak Müslümanların aleyhine çalışmak, zarar vermek birbirine karıştırılmamalıdır. Dinden döndüğü, İslam'dan uzaklaştığı için zarar gördüğü söylenen kimselerin durumu iyi araştırıldığında, olayın Müslümanların aleyhine casusluk gibi, pek çok farklı boyutları olduğu tespit edilebilmektedir. Hz. Peygamber'in bir kimsenin sırf İslam'dan döndüğü için cezalandırılmasını istemesi Kur'an'ın ruhuna aykırıdır. Hz. Ebu Bekir zamanında "Ridde" olayları olarak anılan hadiselerde, zekat vermeyen kimselerle savaşılması, halifenin siyasî bir kararıdır. Onlarla savaşılmasına karşı çıkan bazı sahabelerin olduğu bilinmektedir. Bu olayların "Ridde" diye adlandırılması yanlış olduğu gibi, olayın o kimselerin Hz. Ebu Bekir'in meşruiyetini tanımak istemedikleri gerçeğinin görülmesi istenmemesi de yanlıştır. Hz. Ebu Bekir'in bu konudaki uygulamasını dinin gereği olarak yorumlamak, hatta "din" gibi algılamak da bir başka yanlıştır.

Aynı şekilde Kur'an namaz, oruç gibi ibadetleri yerine getirmeyenler için herhangi bir dünyevi yaptırımdan söz etmez. Hz. Peygamber de herhangi bir kimseyi namaz kılmadığı, oruç tutmadığı için cezalandırmış değildir. İşin gerçeği ibadet en temelde, her insanın, isteyerek, kendi hür iradesiyle yapabileceği bir iştir. İbadet alanı da, tıpkı iman gibi doğrudan Allah ile insan arasındadır; o alana peygamberler dahil hiç kimsenin girmesi mümkün değildir. Bu açık gerçeklere rağmen Fıkıh alanında "namaz kılmayanın küfren katli vaciptir" şeklindeki fetvalara da, "namaz kılmayanın hapsedilmesi" gerektiğini söyleyen görüşlere de rastlamak mümkündür.

Özgürlükle, özellikle din özgürlüğü ile irtibatlı bir başka husus da "cihat" meselesidir. Cihat, Kur'an'ın kurucu kavramlarından birisidir; anlamlarından sadece birisi "savaş"tır. Kelimenin kökünden hareketle düşünecek olursak, bir kimsenin iyilik, güzellik, doğruluk için yapmış olduğu her iş "cihat"tır; içtihat da fikir üretmektir. Dolayısıyla en büyük cihat insanın bilimle uğraşmasıdır. Nitekim Kur'an, Kur'an'la cihattan söz eder²⁵. Dinde zorlama olmayacağına göre başkalarını Müslüman yapmak için savaşmak diye bir şey söz konusu olamaz. Daha açık bir ifadeyle İslam açısından "din" savaşı olmaz. Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi Hz. Peygamber'in esas görevi "tebliğ"dir; Allah ona insanları Müslüman yapma, hele zor kullanarak Müslümanlaştırma gibi bir görev vermemiştir. O, din konusunda "zorlayıcı" değildir; hatta insanlar üzerinde "vekil" bile değildir. O, kelimenin tam anlamıyla "örnek"tir; insanları Kur'an'la uyarmıştır. Nitekim Kur'an onun insanları İslam'a "hikmetle, güzel öğütle" çağırmasının, insanlarla en güzel şekilde konuşmasını, tartışmasını istemiştir²⁶. Kur'an, herhangi bir saldırı durumunda cevap verilmesini fakat aşırı gidilmemesini ister: "Size savaş açanlara karşı Allah yolunda savaşınız, ama aşırı gitmeyiniz; doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez."²⁷

Gereğe ne olursa olsun Müslüman toplulukların birbirleriyle veya Müslüman olmayanlarla yapılan savaşlar "din" değil, siyasî savaşlardır. Hz. Ebu Bekir'in tarihe yanlış bir şekilde "irtidat" olayları olarak geçen savaşı tam anlamıyla bir siyasî savaştır.

²² Buharî, *Sahîh*, Cihat,14; Ebû Davûd, *Sünen*, Hudud, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 2-7.

²³ Bakara, 2/216.

²⁴ Muhammed, 47/25.

²⁵ Furkân, 25/52.

²⁶ İbrahim, 14/125.

²⁷ Bakara, 2/190. Ayrıca bkz. Hac, 22/39.

Özgürlük meselesi ile ilgili olarak insanların savrulmasına yol açan hususlardan birisi de iman- özgürlük ilişkisidir.²⁸Hiç kuşkusuz Allah her şeyin yaratıcısıdır; bu gerçek Kur'an'da pek çok ayette açıkça ifadesini de bulmuştur.²⁹ Kur'an hidayete erdirenin de, saptırının da Allah olduğundan da söz eder³⁰. Ayrıca her şeyin Allah'ın dilemesiyle olduğuna da işaret eder³¹. Bu ve benzeri ayetler Allah'ın gücünü, kudretini, ilmini insanın idrakine sunmakta, var olan her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu hatırlatmaktadır. İnsanı da Allah yaratmıştır. Ancak insana akıl ve hür irade vermiş ve sorumlu tutmuştur. Kur'an'ı kurucu ilkeleri merkeze alarak bütünlük içinde okumak ve anlamak gerekmektedir. Bu bağlamda şu ayetler de Kur'an'da yer almaktadır: “Sana bu mübarek kitabı, ayetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”³² “De ki: ‘Ben tebliğime karşılık sizden bir ücret talep etmiyorum; ben kendi kendini zorla yükümlülük altına sokanlardan da değilim.’”³³ “Bu Kur'an sadece âlemler için bir öğüttür.”³⁴ “Sen buna (tebliğ) karşılık onlardan bir ücret istemiyorsun. Kur'an alemler için ancak bir öğüttür.”³⁵ “Biz bu Kur'an'da öğüt alsınlar diye insanlara her türlü misali verdik.”³⁶ Biz bu konu ilgili olarak Kur'an'ın “kader”i bir iman meselesi olarak sunmadığını;³⁷ “Hak Rabbinizdendir. Dileyen inansın, dileyen inkar etsin”³⁸ ayetinin kurucu ilke olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz. Mâtürîdî'nin dediği gibi “İmanın yeri kalptir”,³⁹oraya “herhangi bir yaratığın tahakkümü” etki edemez.⁴⁰ Kur'an'ın bu konudaki duruşu, insanın varlık yapısı iman konusunda birbirinden çok farklı yorumların, çok farklı anlayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İşin gerçeği herkesin imanı bütünüyle kendine özgüdür.

İman en nihai aşamada sadece ve sadece insanın kendisiyle, akli, vicdanı ve hür iradesiyle ilgili bir meseledir. Bir kimsenin iman edip etmediğini, şayet söylememiş ve dışarıya imanla ilgili herhangi bir şey yansıtmamış ise, kendisinden başka hiçbir kimse bilemez. İman etmediği halde etmiş gibi veya iman ettiği halde etmemiş gibi davranmak her zaman imkân dâhilindedir. İslam söz konusu ile “iman”ın doğası özgürlüğü gerektirir. İnsan yapıp ettiklerinden sorumludur; “zerre kadar iyilik yapan da, zerre kadar kötülük yapan da karşılığını görecektir”,⁴¹ Faydalı iş yapan kendi lehine, kötülük yapan aleyhine iş yapmış olur,⁴² “Herkes kazancına bağlı rehindir”,⁴³ insan için çalışığının, hak ettiğinin, kazandığının karşılığı vardır; sorumluluk bireyseldir, “kimse kimsenin günahını çekmez.”⁴⁴ Bir toplum kendisini değiştirmediği Allah onları değiştirmez.⁴⁵ Allah'a teslimiyet duygu, düşünce ve eylem boyutunda insan-Tanrı ilişkisinin aynı düzlemi yakalaması anlamına gelebilir.

Özgürlük meselesi ile doğrudan ilgili olan kölelik konusuna da kısaca temas etmekte fayda vardır. Aslında kölelik ve özgürlük insanlık tarihi boyunca hep sorun olagelmıştır. Akıl sorumluluğun ön koşuludur; fakat insanın sınavı akıl üzerinden değil, özgürlük üzerindedir. Akıl her insanda vardır. Kendi

²⁸ Bkz. Muhammed Müctehid Şebusteri, *İman ve Özgürlük*, (Çev. A. Dişkaya), Mana Yay., İstanbul 2017, s. 11 vd.

²⁹ Zümer, 39/62; Mülk, 67/13-14; Enfâl, 8/7; Sâffât, 37/95-96.

³⁰ Bakara, 2/26, 213; Fâtır, 35/ 8-10; Nisâ, 4/88; A'râf, 7/186.

³¹ Bakara, 2/253, Yûsuf, 12/18, En'âm, 6/149; İnsân, 76/30; Hûd, 11/107; Hac, 22/14; Tekvîr, 81/29; Secde, 32/13, Burûc, 85/16; Nahl, 16/93.

³² Sâd, 38/29.

³³ Sâd, 38/86.

³⁴ Sâd, 38/87.

³⁵ Yûsuf, 12/104.

³⁶ Zümer, 39/27.

³⁷ Bkz. Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, Ankara 1998, s. 133 vd.

³⁸ Kehf, 18/29.

³⁹ *Kitâbu't-Tevhîd*, 2002, s. 490.

⁴⁰ Mâtürîdî, 2002, s. 492-493.

⁴¹ Zilzâl, 99/7-8.

⁴² Fussilet, 41/46.

⁴³ Müddessir, 74/38.

⁴⁴ Necm, 53/38-39.

⁴⁵ Ra'd, 13/11.

varlığının farkında olan her insan düzeyi farklı da olsa bir şekilde düşünebilir. Her insan aklıyla Allah'ın var ve bir olduğunu bilebilir.

İnsanın özgürlük üzerinden gerçekleşen sınavının her zaman başarılı olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. İnsanın bizatihi değer olduğu unutulduğu zaman, kendisinde tanrısal güç vehmeden birey ve toplumlar “insan”ı köleleştirebilmişlerdir. Kur'an'ın toplumla buluştuğu zaman diliminde de “kölelik” toplumsal hayatın bir gerçeği idi. Kur'an'ın gerçekçiliği kurumsallaşmış köleliğin görmezlikten gelinmesine imkân vermeyeceği için, takip edilen strateji her fırsatta köle azat etmenin teşvik edilmesi ve neticede hem zihnen, hem de bedenen köleliğin ortadan kalkmasını amaçlıyordu. “İnsan sarp yokuşu aşamadı. O sarp yokuşun ne olduğunu sen nereden bileceksin? Sarp yokuş özgürlükten yoksun bir kimseyi özgürlüğüne kavuşturacaktır veya dar gününde yetim bir akrabayı yahut toprakta sürünen bir yoksulu doyurmaktır.”⁴⁶ Bir kimse hata ile bir başkasını öldürürse bir köleyi özgürlüğe kavuşturmalı ve ölenin ailesine diyet vermelidir.⁴⁷ Yemin kefareti için köle azat edilmelidir.⁴⁸ Bu konuda en çarpıcı örnek, Bedir Savaşı sonrası esir alınan putperestlerden okuma yazma bilenlerin, çocuklara okuma-yazma öğretmeleri karşılığında özgürlüklerine kavuşmuş olmalarıdır. İnsanlık tarihinde okuma-yazma ile özgürlük arasındaki ilişkisi böylesine gözler önüne seren fazla bir örnek yoktur.

3. DİN ANLAYIŞINDAKİ FARKLILAŞMALAR VE MEZHEPLER

İslam'ın akla ve özgürlüğe, Müslümanlara rağmen, ne kadar alan açtığı, ne kadar önem verdiğinin en ilginç göstergesi mezheplerin varlığıdır. Mezhep konusundaki bireysel tutum ve tavrımız ne olursa olsun bütün çeşitleriyle, alt kollarıyla mezhepler bir vakıadır; İslam dünyasının bir gerçeğidir. “İslam'da mezhep yoktur” demek, var olan mezhep gerçeğini değiştirmemektedir. Bizim sorunumuz mezheplerden değil, mezheplerin beşeri oluşumlar olduğunu unutup onları din yerine koymaktan kaynaklanmaktadır.

Din insan içindir; dini anlamak ve yaşamak durumunda olan insandır. Farklı yorumlar, farklı anlayışlar insan olmanın gereğidir. Her insan biricik özgün bir varlık olduğuna göre, din konusunda da “ortak payda”nın mevcudiyetine rağmen farklılıklar olacaktır. Bu farklı yorumlara, anlayışlara dayalı birtakım kurumsal yapıların ortaya çıkması da, insanın sosyal bir varlık olmasının bir sonucudur. Bu doğrultuda mezhebi şöyle tanımlayabiliriz: Din anlayışındaki farklılaşmaların, süreç içinde kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan, toplumda yer tutarak insanların din anlayışlarını belirleyen kurumsal yapıları mezhep denir.⁴⁹ Hz. Peygamber'in sağlığında herhangi bir mezhep olmadığı gibi, ne Kur'an, ne de Hz. Peygamber herhangi bir mezhepten, meşrepten veya tarikattan söz eder. Hatta Kur'an “dinlerini parça parça yapanlar gibi olmayın” diyerek din alanındaki gruplaşmalar konusunda ciddi uyarıda bulunur.⁵⁰ Mezhepler dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili beşerî tezahürler olduğu için bir kimsenin Müslüman olması için herhangi bir mezhebe, cemaate, tarikata bağlı olması gerekmez. Müslüman olmak için herhangi bir kişiden veya kurumdan icazet de alınmaz; çünkü böyle bir kurum olmadığı gibi, Cenab-ı Hak peygamberlerin dışında hiç kimseyi özel bir görevle görevlendirmemiştir. Müslüman olmak temel iman esaslarına iman etmek demektir. Kur'an'da belirtilen Tevhid, Ahiret ve Nübüvvet'e iman eden her insan, kim olursa olsun Müslüman'dır ve İslam dairesi içindedir. Kur'an Müslümanların kardeş olduklarını belirterek hep birlikte “Allah'ın ipine” sarılmaya davet eder.

⁴⁶ Beled, 90/11-16.

⁴⁷ Nisâ, 4/92.

⁴⁸ Mücadele, 58/3; Mâide, 5/89.

⁴⁹ Hasan Onat, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Oş, 2005.

⁵⁰ Rûm, 30/32.

Mezheplerin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve bugün bile insanların din anlayışlarının belirlenmesinde etkin olması başlı başına bir özgürlüktür. İnsanın varlık yapısı, biricik, özgün ve özgür bir varlık olması, hemen her şeyin bireye özgü bir boyutunun olmasını beraberinde getirmektedir. Konumuz bağlamında düşünecek olursak, ne kadar insan varsa bir o kadar da “din” vardır, demek mümkündür. Bu bireye özgürlük durumu “din”, “kültür”, “akıl”, “ahlak” gibi soyut ve herkesin tanımlamaya cesaret edemediği için bildiğini zannettiği kavramlar da çok daha belirgindir.

İnsan akli bilgi ile iş görür. Aklın en mühim faaliyeti ise anlama ve açıklamadır. Dış dünyadan gelen bütün verilerin, bazı verilerin oluşturmuş olduğu bütünlüğün var olduğu düşünülen anlamları anlamaya çalışılırken, bilerek veya bilmeyerek her veriye yeni anlamlar da yüklenmiş olur. Anlama faaliyeti üç katmanlı bir yorum faaliyetidir. Önce akıl verileri ve gelen mesajı çözümlerken bellekte var olan anlam çerçevelerini kullanır. Bu bakımdan anlamak yorumlamaktır. İkincisi bilgi belleğe tekrar tekrar yorumlanarak kaydedilir. Üçüncüsü insan belleği kendisini her daim yeniden inşa ettiği için, bellekteki veriler kullanılırken de yine bir yorumlama söz konusudur.

Din anlayışındaki farklılaşmaların pek çok sebebi vardır. Her şeyden önce insanın içinde yetiştiği sosyo-politik ve kültürel ortam çok fazla belirleyicidir. Ekonominin insan zihnini nasıl etkilediği, insanın din anlayışı ile ekonomik durumu arasında ciddi bir irtibat olduğu bilindiği gibi, dinin ekonomiyi ilgilendiren birtakım emir ve yasakları da ekonominin etki gücünü artırmaktadır. Aynı şekilde birey-iktidar ilişkisi de insanların hem farklı düşünmelerinde, hem de bu farklı düşüncelerin toplumsal hayatta iz bırakmasında oldukça etkilidir.

İslam’ın insana tanıdığı geniş özgürlük alanı, insanın fitratı ve insanı kuşatan fiziki, sosyal, kültürel, siyasî vb. ortamın da etkisiyle din alanında farklı düşüncelerin, farklı anlayışların kapısını aralamıştır. Aynı şekilde İslam’ın Müslümanların bilgiye, öğrenmeye açık olmalarını; işittiklerini, gördüklerini, kendilerine gelen her türlü bilgiyi anlayarak en güzelini bulmalarını istemiş olması, korkmadan insanlığın birikimine talip olmak gibi bir sonuç doğurmuştur. Farklı kültürlerle, farklı inançlarla karşılaşmak ister istemez Müslümanların din anlayışlarına da etki etmiştir. Öğrenmeye açık olmak, esasen değişmeye ve dönüşmeye de açık olmak demektir. Anlamak sadece verileri anlamlandırmak, olay ve olguları anlamak değil, nasıl anladığını da anlamaya çalışırken, bellekte var olan bilgileri sorgulamak anlamına da gelmektedir.

İnsanların din anlayışları sadece tek tek bireylerin farklı düşünmesiyle, farklı yorumlamasıyla oluşmamaktadır; benzer ortamlar benzer düşünme tarzlarını ve benzer düşünceleri oluşturabileceği gibi, ortak beslenme kaynakları da farklı düşüncelerin muayyen ortamlarda temerküz etmesine yol açmaktadır. Bu beslenme kaynaklarının başında “din adamları” veya “din alimleri” gelmektedir. Kur’an daha önceki dinlere mensup bazı din adamlarının “Allah’ın kelimelerini çok ucuza” sattıklarından söz eder.⁵¹ Din adamları veya din bilginleri de hitap ettikleri toplum üzerinde etkili oldukları zaman, onların görüşleri etrafında şekillenen grupların oluşmasına yol açmışlardır. Bu sebepten pek çok mezhep adını kurucusundan veya görüşlerine katıldıkları kişilerden alır.

Din anlayışındaki farklılıkların, farklı yorumların kurumsallaşması ve mezhep halini almasında iki farklı sürecin etkili olduğu görülmektedir. Birincisi ortaya çıkan olaylar, yaşanan tecrübeler yeni sorunlar için çözüm arayışını tetikler. İnsanların taraf olmalarını sağlayacak görüşler toplumda kabul görme-ye, bu görüşleri taşıyacak, yorumlayacak insanlar ortaya çıkmaya ve bu görüşler etrafında kümeleşmeler

⁵¹ Bakara, 2/41, 79, 174; Âl-i İmrân, 3/77, 187; Nahl, 16/95.

oluşmaya başlar. Yani önce olaylar, bunlara dayalı dini yorumlar oluşur; sonra da bu görüşler etrafında toplanan insanlar toplumda taraftar kitlesi edinmeye başlarlar. En nihai aşamada bu görüşler ve kümeleşmeler farklı bir aidiyet ihtiyacı hasıl eder; toplum o insanların, o gruptaki insanlar da kendilerinin farklı olduğunu düşünür. Bir müddet sonra da, grup halinde görüş ve düşünceler berraklaşma ve teolojik temeller inşa edilmeye başlar. Bu farklı görüşler, bunların teolojik dille ifade edilmesi toplumsal örgütlenmeyi de beraberinde getirir. Bu tip oluşumlarda fikirler ve olaylar kendi liderlerini yaratır. Haricîlik ve Mürcie liderlerini sonradan bulan, liderlerle büyüyen, görüşlerini sistematik hale getiren mezhepler için örnek gösterilebilir. İkinci tip mezhebî oluşumlar daha çok fikhî /amelî mezhepler alanında görülmektedir. Bu tür mezhepler çoğu zaman ismini kurucusundan veya fikirleri kurucu unsur olarak kullanılan şahıslardan alır. Hanefilik, Malikilik, Şafilik ve Hanbelilik örnek olarak gösterilebilir.

Farklı din anlayışları şayet İslam'ın içinde kalınarak kurumsallaşmışsa, yorum farklılıklarına rağmen imanının kurucu unsurları bir şekilde korunmuş olmaktadır. Her ne kadar bu tür kurumsallaşmalar üzerinden gerçekleşen aidiyet duygusu içinde seçilmişliği ve hakikati sahiplenmeyi barındırıyorsa da, Müslüman üst kimliği varlığını hissettirmektedir. Ancak yorum ve anlayış farklılıkları bir alternatif epistemoloji üzerinden geliyorsa, kısa sürede bir alternatif teoloji de inşa edilmekte ve mezhepler yavaş yavaş dinleşme sürecine girebilmektedir. Bu durumun bilinen en görünür örneği Bahailiktir. Bahailik Şia'nın Şeyhlik tarikatından evrilerek Bahau'llah'ın vahiy aldığı ve Allah'ın "resul gönderme" sıfatının sona eremeyeceği iddiaları ile kopuş sürecine girmiş; sonra da Bahaîliğin en son, en çağdaş din olduğu gibi iddialarla yoluna devam etmiştir. Kısa sürede kendi teolojisini oluşturmuş; bir din olduğunu muhtelif gerekçelerle kabul ettirmiştir. Bugün Türkiye dahil pek çok ülke Bahailiği din olarak kabul etmişlerdir.

3. 1. MEZHEPLERİN DOĞUŞUNDA VE KURUMSALLAŞMA SÜREÇLERİNDE ÖZGÜRLÜK

Mezhepler toplumların içinden geçtikleri sosyo-politik, ekonomik ve kültürel süreçlere bağlı olarak ya doğal değişim ve dönüşüm istikametinde, toplumun ihtiyaçlarına cevap bulma yolunda ortaya çıkarlar ya da tepkisel din anlayışlarının belirleyici olduğu ortamlarda muhalif duruşların, protest tavırların temsilcisi iddiasıyla kendilerine alan açarlar. Bazen bu iki yaklaşımın içi içe geçtiği de görülebilir. Haricîlik doğasında Arap asabiyetine, Kureyş'in merkezî otoritesine tepkiyi barındırır; hızlı sosyo-kültürel değişimin getirdiği huzursuzluk bir tür karizmatik toplum talebini kolaylaştırmıştır. Şiîliğin özünde de acılarla yoğrulmuş bir tepkisellik hep varolagelmıştır. Bunun arkasında Hz. Hüseyin gibi toplumun asla kabullenemediği hunharca katliama, adaletsizliğe yönelik öfke olduğu kadar, Arapların Mevali adı altında Arap olmayan Müslümanlara reva gördükleri ırkçı tutuma karşı duruş da mevcuttur. Sasani kültür ve medeniyetinin kolayca yıkılmasının yasını tutmak isteyenlerin bilinçli veya bilinçaltı tepkileri etkili olmuştur. Mezhepler ve benzeri oluşumlar sosyal hayatın içinde, olaylar akıp giderken var oldukları için iktidarların, güç odaklarının tutum ve tavırlarından etkilenmemeleri elbette söz konusu olamaz. Özgürlük mücadelesi mezhebî oluşumların temel dinamiği haline geldiğinde, bir normalleşme süreci yaşanmaz ise, tepkisellik kalıcı hale gelmektedir. Nitekim Haricîler, Haricîlikle irtibatlarını reddeden İbaziyye kolunu bir kenarda bırakırsak, asla normalleşme süreci yaşayamamışlardır. Tepkisellik kalıcı hale geldiğinde, var kalabilmek savaşılmaya, ötekileştirmeye ve kendilerinin seçilmiş oldukları duygusunun öne çıkmasına yol açmaktadır.

Hemen her mezhebin doğuşunda bir şekilde etkin olan sosyo-politik sebepler, mezheplerin varlıklarını sürdürmelerinde de belirleyici olmuştur. Her ne kadar iktidarlara payanda olanlar,

iktidarlarla birlikte çökmüş iseler de, bazı mezhepler iktidarlarla iyi geçindikleri için uzun süre var kalma imkânı bulabilmişlerdir. Aslında her mezhebin, hatta örgütlü her yapının gönlünde “iktidar” yattığını söylemek pek yanlış olmasa gerektir. İnsanlar tek başlarına başaramayacaklarına inandıkları işleri başarmak için iş birliği, güç birliği yaparlar. İktidar hem güç, hem güç kaynağıdır. İktidarlar yapıp ettiklerini meşrulaştırabilmek için en iyi aracın “din” olduğunun farkındadırlar. Dinî nitelikli örgütler de iktidara yakın olduklarında var ve etkin olabileceklerini bilmektedirler. Tarih boyunca bu alışveriş hep varolagelmiştir. Abbasiler döneminde Mu'tezilî zihniyet, onca özgürlük vurgusuna rağmen iktidar olunca, kendilerini gibi düşünmeyenlere nefes aldırılmamışlar; Ahmed b. Hanbelî “Kur'an yaratılmamıştır” dediği için hapse atmışlar, işkence etmişlerdir. Bu durum Hanbelî zihniyetin mezhepleşme sürecini hızlandırmış, mağduriyet Hanbelîliğin mezhep olmasını kolaylaştırmıştır. Ne var ki, Hanbelî zihniyet iktidarla işbirliği yaptığında, yani karşı Mihne süreci başladığında Mihne dönemini aratmadıkları gibi, farklı görüşlerin telaffuzuna bile izin vermemişlerdir. Olaylar dikkatlice analiz edildiğinde işin arka planında Arap-Mevali çekişmesinin, yine bir özgürlük mücadelesinin yattığını görmemek mümkün değildir. Aslında Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışması, Emin'i destekleyen Araplarla, Me'mun'u destekleyen Mevali arasındaki, kabile asabiyeti temelinde süren çekişmenin tezahürlerinden birisidir. Mevali, Kur'an'ın yaratılmış olduğu teziyle Arapların kalbine, Arapça'ya da saldırmış olmaktadır. Ayrıca bu tartışmanın, salt Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığından çok daha fazla anlamı vardır. İktidar açısından “Bizden misin, değil misin?”, muhalifler açısından ise “Arap kültüründen ve gelenekten yana mısın, Mevaliye ve iktidara karşı mısın?” gibi anlamları olan bir tartışmadır.

Kurumsallaşma imkânı bulan mezhepler, sağlıklı değişim ve dönüşüm süreçlerini yakalayabildikleri kadar veya değişebildikleri kadar yaşama imkânı bulabilirler. Mezhepler kendilerini değişime kapattıkları andan itibaren ne fikir üretebilirler, ne de sorunlara çözüm bulabilirler. Artık din o mezhebin ürettiği anlayış kalıpları için donmuş demektir. Fikhî alandaki ictihat tartışmaları nazarı dikkate alınırca, konu daha iyi anlaşılabilir. İctihat ne herhangi bir dinin, ne herhangi bir mezhebin, ne de herhangi bir kimsenin tekelindedir; kimsenin onun kapısını açma veya kapatma yetkisi yoktur. Ama gelenek, ictihat kapısının kapandığı gibi bir algının toplumda yer bulmasını sağlamıştır. Bu durum sadece mezheplerin değil, dinin de geleneğe mahkum olmasına, hatta hayatın gerisinde kalmasına sebep olmaktadır.

Özgürlük-mezhep ilişkisinde Hanefi-Mâturîdîlik ilginç ve bir o kadar da özgün örneklik teşkil etmektedir. Hanefiliğin doğuş süreci sosyolojik açıdan “doğal” denilebilecek bir seyir takip etmiştir. İmam A'zam Ebû Hanife, devletin emrine girmeden, kişiliğinden ve ilminden gelen otorite ve güvenilirliğin de etkisiyle, herhangi bir maddi menfaat beklemezsizin öğrenci yetiştirmiş; görüş ve düşüncelerini etrafındaki insanlarla paylaşmıştır. Ebû Hanife'nin sağlığında Hanefilik diye bir mezhepten söz etmek pek mümkün değildir. Sadece gittikçe daha fazla toplumda kabul gören, berraklaşan düşünceleri ve bu fikirleri tartışarak büyüten öğrencileri vardır. Ebû Hanife, gerek Emevîlerin gerekse Abbasilerin resmi görev tekliflerini kabul etmemiştir. Ebû Hanife'nin vefatından sonra, onun otoritesine, sorunlara getirdiği çözümlere duyulan ihtiyaç Hanefiliğin mezhepleşme sürecini başlatmıştır. Bazı öğrencilerinin resmi görev alması Ebû Hanife'nin fikirlerinin ve yetiştirmiş olduğu öğrencilerinin yorumlarının Abbasi İmparatorluğu'nun hâkim olduğu pek çok alanda yayılmasına imkân hazırlamıştır. Hanefiliğin ortaya çıkışında ve kurumsallaşma sürecinde topluma bu mezhebi kabul doğrultusunda herhangi bir baskının yapılmamış olması onun daha özgürlükçü ve doğal bir mezhep olarak kabul görmesine ve günümüze kadar varlığını sürdürebilmesine imkân hazırlamıştır.

Ebû Hanife'nin devlete mesafeli duruşu Hanefilik-iktidar ilişkisinde de varlığını hissettirmiş; amel-de Hanefiliği benimsemiş olan Mu'tezile'nin Mihne sürecinden yara almasına rağmen sağ salim kurtulmasını sağlamıştır. Hanefi gelenek içinden itikadî boyutu yeniden sistematize eden Mâtürîdî, Mu'tezile'den farklı düşündüğü hususlara vurgu yaparak, bir anlamda Hanefiliği de yeniden inşa etmeyi başarmıştır. Ancak Mâtürîdî'nin akla, bilgiye ve özgürlüğe verdiği önem; ilham, keşf ve kerameti bilgi kaynağı olarak kabul etmemesi; kör teslimiyeti, kaderciliği reddetmesi iktidarların pek hoşuna gitmemiştir. Bugün Müslümanların karşıya karşıya kaldıkları başta tekfir meselesi olmak üzere pek çok sorunun çözümünde Mâtürîdî akılcılığı ve özgürlükçü yaklaşım yol gösterecek gibi görünmektedir.

Özgürlük ve adalet mezheplerin kendi tarihlerini inşa sürecini de büyük ölçüde belirlemektedir. Geçmiş bize görüş ve düşüncelerini topluma zorla kabul ettirmek isteyen her mezhebin, adı ne olursa olsun, geleceğinin olmadığını, tarihin mahzenlerinde erimeye mahkum olduğunu göstermektedir. Mezheplerin yaşayabilmek için kendi tarihlerini inşa etmeleri, geçmişten beslenme imkânını yakalamaları bir tür zorunluluktur. İslam dünyasında ortaya çıkan her mezhep kendi tarihini inşa etmeye çalıştığı gibi, kendisini bir şekilde Hz. Peygamber'le ve onun yaşadığı zaman dilimi ile irtibatlandırarak meşruiyet elde etmeye çalışmıştır. Bu durum her insanı içine doğduğu kültüre bir anlamda mahkum etmektedir. İnsanlar mezheplerini de hazır bulmaktadırlar. Mezhepler müntesiplerine nasıl düşünmeleri gerektiğine dair bir hazır paket programlar sunmaktadırlar. Bu sebepten, mezheplerle ilgili eleştirel düşünceyi geliştirebilmek, sorgulama süreçlerini işletebilmek pek kolay olmamaktadır.

İçine doğduğumuz kültürle birlikte başta dil ve değerler sistemi olmak üzere insanı insan yapan hemen her şeyi hazır buluruz. Daha açık bir ifadeyle hiç kimse annesini, babasını, ailesini seçme hakkına sahip olmadığı gibi, içinde yetiştiği fizikî ve sosyal çevrenin etkilerinden de bütünüyle uzak kalması mümkün değildir. İsterse anadilinin yanında başka diller öğrenme imkânı, cesareti varsa doğup büyüdüğü ülkenin dışında başka yerleri, farklı kültürleri, gelenekleri keşfetme fırsatı bulabilir. Kısaca din anlayışımızı dil, değerler sistemi ve siyasi, ekonomik, kültürel vb. boyutlarıyla içinde yaşadığımız ortam belirler. Bu sebepten insanların çoğunluğu içinde yetiştikleri kültürde hakim olan dini ve mezhebi benimseler. Eğer kendi varlığımızın farkında olur, hazır bulduğumuz ve sonradan öğrendiğimiz her şeye eleştirel çerçevede yaklaşabilirsek, kendi doğrularımıza, kendi din anlayışımıza ve kendimizi inşa edebileceğimiz ilkelerimize kendimiz ulaşabiliriz. Mezheplerle ilgili oluşum ve teşekkül süreçlerini bilmek, kendimizi herhangi bir mezhebin mahkumiyetinden kurtarabilmenin ön koşuludur. Süreçler bilinmediğinde mezhep din ile özdeşleştirilerek eleştiri dışı tutulmaktadır.

Mezheplerde ve benzeri dinî yapılarda grup içi hiyerarşi ve liderle ilişkiler de itaat ve unvanlar üzerinden şekillenmekte; bireysel özgürlükten çok sorgulamaksızın teslimiyet söz konusu olmaktadır. İnsanın sosyal bir varlık olması insanlar arası etkileşimi kaçınılmaz kıldığı gibi; menfaat, korku, sevgi, ilgi vb. sebeplerle bazı kimselerin öne çıkmasına, pek çok kimsenin onların etki çemberinde yer almasına da yol açmaktadır. Çoğu zaman liderlik vasfı yüksek insanların sözlerini dinleyen kimseleri, bazen geniş toplulukları yönlendirdikleri bilinen bir husustur. Bu durum geleneksel tarikat gibi yapılarda ya önceki şeyhin belirlemesiyle ya da liderlikte boşluk ortaya çıktığı zaman, grubun bir kesiminin yine önceki şeyhten geldiğine inanılan işaretlerden yola çıkarak yeni şeyhin etrafında yerini almasıyla gerçekleşmektedir. Bu tür gruplardaki hiyerarşik yapı -şeyh-mürit ilişkisi- teslimiyet üzerinden şekillenmektedir. Otorite "ilham" adı altında Allah'tan geldiğine inanılan bilgi ile pekiştirilmektedir. Batınî anlayış bilinmeyen, kontrol edilemeyen, denetimsiz fakat gizemli bir alan oluşturmaktadır. Bakara sûresinde yer alan şu ayet bu bağlamda üzerinde düşünmeyi hak etmektedir: "Bazı insanlar, Allah'tan başkalarını O'na

denk tanrılar edinirler; onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri çok daha fazladır. Keşke zalimler, azabı gördüklerinde anlayacakları gibi, bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve O'nun azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilseylerdi. İşte o zaman kendilerine uyulan ve arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşır ve azabı görürler. Neticede aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır. Uyanların, 'Keşke dünyaya bir daha dönsek de, onların bizden uzaklaştıkları gibi, biz de onlardan uzaklaşsak!' diyecekleri vakit, Allah onlara bütün yaptıklarını kendilerini sarmış pişmanlıklar halinde gösterecek ve onlar ateşten çıkamayacaklardır."⁵²

3. 2. MEZHEPLERİN BAZI GÖRÜŞLERİ VE ÖZGÜRLÜKLE İRTİBATI

Hiçbir düşünce, hiçbir fikir boşlukta doğmaz. İnsan bir toplum içinde, sosyo-kültürel bir ortamda, belirli bir mekanda ve belirli bir zaman diliminde yaşadığı için, her türlü fikrin de doğduğu ortam, mekan ve zaman dilimi olduğu gibi, fikirlerin ömürleri de zamana ve mekana tutunabildikleri kadardır. İnsan sosyal hayatın akışı içinde karşılaştığı, içinde bulunduğu bazı olayları, olayların yol açtığı sorunları anlamak ve açıklamak ister. Çünkü var kalabilmek için etrafında ne olup bittiğini bilmek ve anlamak zorundadır. İnsan, kendisini çoğu zaman oluşan toplumsal hareketlerin içinde bulur; katılması her zaman bilinçli olmayabilir. Ancak niçin o olayların içinde olduğunu kendine izah etmek, durumu akla uygun hale getirmek de bir ihtiyaçtır. Aynı şekilde mezhepler de bir ortamda, mekanda ve zaman diliminde ortaya çıkarlar ve kurumsallaşır; mezheplerle irtibatlı olan görüş, düşünce ve fikirler de. İnsanlar kendilerini herhangi bir mezhebin içinde bulabilirler. O zaman durumlarını meşrulaştırmak durumunda kalabilirler. Mezhepler arası etkileşim insanları kendi mezheplerinin görüşlerini savunmak zorunda bırakabilir. Yeni sorunlara cevap bulmak ihtiyacı hasıl olabilir. Bütün bunlar mezheplerin görüşlerinin toplumun içinden geçtiği süreçlerden, özellikle de egemenlik ilişkilerinden bağımsız olamayacağını açıkça göstermektedir. Gerçekten de İslam Düşünce Tarihi'nin en renkli sayfalarını oluşturan mezheplerin hemen hiçbirisinin ne doğuşu, ne kurumsallaşma süreçleri bütünüyle siyasetten, iktidar ilişkilerinden bağımsız olabilmıştır. İktidar kavgalarının ortaya çıkartmış olduğu sorunlara cevap bulabilmek, durumu meşrulaştırmak, yaşananlardan ders çıkartmak gibi farklı amaçlar mevcut olsa da, "büyük günah", "amel-iman ayırımı", "kader" meselesi gibi devasa sorunlar ve bunlarla ilgili düşünceler mezheplerin kendine özgü bir takım görüşlere sahip olmalarını beraberinde getirmiştir.

Hicri birinci asırda ortaya çıkan olayların, tartışmaların, savaşların elbette başta iktidar kavgası ve ekonomi olmak üzere pek çok sebebi mevcuttur. Ancak arka planın daima Araplardaki kabile asabiyetinin etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hortlayan kabilecilik, Hz. Ebu Bekir'in kişiliği ve liyakati sayesinde fazla etkin olamamıştır. Hz. Ömer'in oluşturduğu 6 kişilik heyette Hz. Ali ile Hz. Osman'ın karşı karşıya kalmasıyla bütün ihtişamıyla görünür olmuş; toplum kökleri İslam öncesine uzanan Emevî-Haşimî çekişmesi zemininde ikiye ayrılmıştır. Bir kesim Hz. Ali halife olursa itaat etmeyeceğini, diğer kesim de Hz. Osman halife olursa kabul ve itaat etmeyeceklerini ilan etmişlerdir. Hz. Osman ilk altı yılın sonunda Medine'deki tabanını kaybettiği gibi, Hz. Aişe başta olmak üzere Medine'nin ileri gelenlerinin eleştiri oklarına maruz kalmıştır. Şam'da vali olan Muaviye Hz. Osman'ın kuşatılmış olduğu esnada ona yardıma gelmediği gibi, Osman'ın kanlı gömleğini, Naile'nin kesilmiş parmaklarını teşhir ederek "Osman'ın katilinin Ali b. Ebî Talib olduğu" iddiası ile Hz. Ali'nin aleyhinde bir kampanya başlatmıştır. Muaviye'yi hilafete taşıyan bu süreç bütünüyle Emevî-Haşimî çekişmesi zemininde yürümüş; Kerbela'nın yolları bu süreç üzerinden inşa edilmiştir.

⁵² Bakara, 2/165-167.

Osman b. Affan öldürüldükten sonra ilk harekete geçen Hz. Peygamber'in eşi Aişe olduğu bilinmektedir. O, Hz. Ömer'in oluşturduğu altı kişilik heyette Hz. Ali'yi destekledikleri bilinen Talha ve Zübeyr'i yanına alarak, "Osman'ın katillerini cezalandırmadığı" gerekçesiyle Hz. Ali'ye savaş açmıştır. Aişe'nin devenin üzerinde savaşı yönetmiş olmasından dolayı Cemel Savaşı olarak tarihe geçen acı olayda Talha ve Zübeyr savaş meydanında öldürülmüşlerdir. Cennetle müjdelendiği söylenen on kişinin arasında Talha ve Zübeyr'in yanında Hz. Ali de vardır. Cemel Savaşı ilk defa Sahabe'nin birbiriyle savaştığı, ölenlerin ve öldürenlerin olduğu bir savaştır. Belki de olayın ağırlığı Sahabe'den bazı kimselerin bir tür koruma zırhına alınması; böylece konunun tartışma dışı tutulması gibi bir tutum ve tavra sebep olmuş olabilir. Aşere-i Mübeşşere (Cennetle Müjdelenmiş On Kişi) Kureyş'in ileri gelenlerini tartışma dışı tutmaya, korumaya yönelik bir girişim olarak anlaşılabilir. Hz. Muhammed kimin cennetlik olup olmadığını bilmediği gibi, Kur'an açıkça onun gaybı bilmediğini belirtir: "De ki: 'Ben size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.' De ki: 'Kör ile gören hiç bir olur mu? Hâlâ düşünmüyor musunuz?'"⁵³

Hz. Peygamberle birlikte başlayan sosyo-kültürel ve dinî değişim; dört halife dönemindeki acı olaylar; İslam'ın geniş kitleler arasında yayılmaya başlaması hem teolojik düzeyde zihinleri meşgul eden yeni sorunları, hem de bazı yeni imkânları beraberinde getirmiştir. İslam'ın bilgiye ve öğrenmeye önem vermesi, Müslümanları insanlığın birikimine talip olmaya yönlendirmiştir. Kadim kültürlerden yapılan tercüme bazı yeni teolojik tartışmalara yol açtığı gibi, Mu'tezile gibi bazı mezheplerin İslam'ı savunmak için ciddi emek harcamalarına da vesile olmuştur. Nitekim Kelam ilminin kuruluşundaki en büyük pay Mu'tezililere aittir. Adı ne olursa olsun, her mezhebin İslam Düşüncesi'ne az veya çok mutlaka katkısı olmuştur. Mezhepler ciddi bir tecrübe birikimi demektir. Özgürlük bağlamında bazı mezheplerin önemli görüşlerine, kronolojisi de hesaba katarak kısaca göz atmakta fayda vardır.

Haricilik Müslümanlar arasında ilk ortaya çıkan, hem doğuşunda, hem de kurumsallaşma aşamasında özgürlükle sınavı en çetin olan mezheplerden birisidir. Kimlik ve özgürlük mücadelesi Hariciliğin doğuşunda belirleyici olmuştur. Özellikle Kureyş'in merkezi otoritesine tepki, Haricilerde "hilafetin Kureyş'in tekelinde olmadığı", âlim, cesur olan herkesin halife olabileceği gibi daha özgürlükçü bir anlayışın gelişmesini sağlamıştır. Ne var ki tepkisellik, bir tür seçilmişlik yanılması ile bütünleşince sadece kendilerini, kendileri ile birlikte hareket eden, kendileri gibi düşünenleri İslam dairesi içinde görme, kendi dışındakileri tekfir etme gibi bir sonuç doğurmuştur. Müslümanların tarihinde "darul-harb, darul-İslam" gibi kavramları ilk kullanan Haricilerdir. Haricilerin amel ve imanı bir bütün olarak görmeleri, büyük günah işleyeni müşrik ilan etmeleri, kolaylıkla tekfire başvurmaları hem kendilerinin hem Müslümanların özgürlük alanlarını iyice daraltmıştır.⁵⁴

Mürcie, birinci hicri asrın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkan mezheplerden birisidir. Bir yandan Haricilerin isyan çılgınlıkları, kolayca tekfire başvurmaları, diğer yandan Emevîlerin iktidarın gücünü hissettirebilmek, daha doğrusu iktidarlarını koruyabilmek için uyguladıkları baskı ve zulüm, toplumu daha mutedil, uzlaşılı ve daha özgürlükçü arayışlara yöneltmiştir. Toplumda huzur, birlik ve beraberlik özlemleri artmıştır. İşte bu süreçte amel-iman birbirinden farklı olduğunu, büyük günah işleyeninin durumunun Allah'a havale edilmesi gerektiğini, imanda herkesin eşit olduğunu dillendiren, sorunların çözümünde akli ve vahiyle birlikte sosyal gerçekliğe de önem veren Mürcie ortaya çıkmıştır. Amel-iman ayrımı Hariciliğe yönelik bir tepkiyi içinde barındırır da hem Kur'an'ın özgün duruşunu, hem de insan

⁵³ En'âm, 6/50. Ayrıca bkz. A'râf, 7/188.

⁵⁴ Hasan Onat, "Haricilik", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed. H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2017, s. 63-86.

gerçekliğini ifade etmektedir. İnsan hatadan, yanlıştan, günahattan bütünüyle uzak duramaz. Bu prensip insanın özgürlük alanını genişletmek gibi bir işlev görmüştür.

Mürcie'nin doğrudan özgürlükle ilgili bir diğer ilkesi imanda eşitliktir; Ebû Hanife'nin ifadesiyle "Mü'minler, iman ve tevhid hususunda birbirlerine müsavidirler; fakat amel itibarıyla birbirlerinden farklıdırlar."⁵⁵ Bu yaklaşımın temelinde her insan özgün bir varlık olması; soy-sop, kabile farkından dolayı insanları iman bakımından derecelendirmenin insanın varlık yapısını ve özgürlüğe aykırı olduğu varsayımı yatmaktadır. İman doğrudan Allah ile insan arasında gerçekleşmektedir; bunu insanın kendisinin dışında herhangi bir kimsenin, bildirilmediği takdirde bilmesi mümkün değildir. Mürcie'nin siyasi görüşlerinin de özgürlükçü olduğu söylenebilir. Kutlu, bu konuda şu tespiti yapmaktadır: "Mürcie'yi İslam düşüncesinde teorik ve pratik olarak, meşruiyetini halktan alan bir yönetim biçimini savunan ilk mezhep olarak görmek doğrudur."⁵⁶

Mu'tezile, İslam mezhepleri arasında akla ve insan özgürlüğüne en fazla vurgu yapanlardan birisi, belki de en önde gelenidir. Akıl vurgusu doğal olarak özgür irade konusunda ciddi bir farkındalık yaratılmasını sağlamıştır. Mu'tezili öğretinin temelinde akıl varlığı şu şekilde analiz edilmektedir: "Mu'tezile, bilimsel bilgiye yaptığı vurgu, sağlam bir bilgiye ulaşma konusunda başvurduğu kaynaklar ve elde ettiği imkânlar ölçüsünde, dini, dinî geleneği, insanlık tarihini ve Müslümanlık tarihini akılcı bir metotla doğru okumaya ve doğru yorumlamaya çalışmıştır."⁵⁷ Akıl vurgusu doğal olarak özgür irade konusunda ciddi bir farkındalık yaratılmasını sağlamıştır. Mutezile'nin adalete verdiği önemi Osman Aydın, onun akılcılığı ile ilişkilendirmiştir: "Mu'tezile geleneğinde insanın kendi fiilini gerçekleştirme konusunda hür olduğu ve bu yüzden işlediği iyi veya kötü eylemler sebebiyle ceza ve sevap görmesi gerektiği ve bunun Allah'ın adaleti ile paralellik arz ettiği meselesi hararetli bir şekilde savunulmuş ve detay konularda yoğun tartışmalar olmuştur. Bu konuyu nüvesini İslam'ın ilk döneminde yalın olan ama felsefenin İslam dünyasına girmesiyle girift hale gelen kader meselesi teşkil etmiştir. Bu mesele aynı zamanda beş esastan biri olan Adl esasının temelini oluşturmuştur. Adl prensibinden hareketle Mu'tezile, insanın kendi fiilini yarattığı, Allah'ın insanları iradelerinde hür bıraktığı ve sorumluluk yüklediği fikrini işlemiştir. Böylece onlar inanın akıbetini kendi fiiline bağlı saymakta ve insanlarla ilgili işlerde Allah'a adletsizlik nisbet etmeyi kabul etmemektedir. Mu'tezile'ye göre hesap gününün gelecek olması bir Müslüman'ın adaletten yana tavır koymasını ve adl ilkesine gereken önemi vermesini gerekli kılmaktadır. Özgür irade söylemi, Mu'tezile'yi kendine özgü bir ekol yapan en önemli nitelik haline gelmiştir."⁵⁸ Ne var ki akla ve özgürlüğe gerçekten vurgu yapan Mu'tezile, Me'mun döneminde iktidar ideolojisi haline gelince, sırf "Kur'an mahluk değildir." dedikleri için pek çok insanı hapsedmiş, işkenceye maruz bırakmıştır. Akla ve özgürlüğe vurgu yapanlar, akli kullanma ve özgürce davranma konusunda daha titiz olmak, daha fazla sorumluluk bilinciyle hareket etmek durumundadırlar. Akıl deyip akılsızca davranınca, özgürlük deyip insanların özgürlüklerini yok etmeye kalkışında bundan en büyük zararı akıl ve özgürlük görmektedir.

Cebriyye insanın tıpkı rüzgarın önündeki yaprak gibi olduğunu, ilahî iradenin önünde savrulduğunu ile süren, insanın hiçbir iradesinin, hürriyetinin olmadığını iddia eden bir fırkadır. Şehristanî "Cebir"i "kulun işlediği fiille ilgisini reddedip, o fiili Allah'a vermektir" şeklinde tanımlar ve "kulun hiçbir

⁵⁵ Ebû Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (Çev. Mustafa Öz), İstanbul 1981, s. 70.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed. H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 112.

⁵⁷ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüş Yay., İstanbul 2018, s. 239.

⁵⁸ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, s. 274-5.

fiili olmadığını, fiil işlemeye de kudreti bulunmadığını” benimseyenleri Halis Cebriyye olarak vasıflandırır.⁵⁹ Ona göre “kulun işlediği fiil konusunda kudreti bulunduğunu fakat bu kudretin fiil üzerinde tesiri bulunmadığını” söyleyenler de Mutavassıt Cebriyye’dir.⁶⁰ Bağdadî ise bu konuda bir cümle ile şöyle der: “İnsanın bir işi yapıp kazanmak (kesb) için yapabilme gücü (istitaat) yoktur ve o, ne fail (yapan) ne işi kazandır” iddiasında bulunan kimse Cebriyye’denir.⁶¹ Geçmişte de, bugün de söylemlerinde her şeyi kadere bağlayan, her şeyi kaderle izah etmeye çalışan insanlar olmuştur, olacaktır. Ancak bu tür konulardan hiçbirisi yolda karşıdan karşıya geçerken, ‘Kaderde ne varsa o olur’ diyerek, trafiğin yoğun olduğu bir yolun ortasında durmamakta, yolun uygun olup olmadığını kontrol ettikten sonra geçmektedir. Kader meselesinin yaratılışın yasaları ile ilgili olduğunu bilirsek, bu konudaki sorunları daha iyi anlayabiliriz. Kader, insanın üstesinden gelmesi imkânsız sorunlarla karşılaşınca bir tür sığınak işlevi görmekte, insanın hayata devam etmesini mümkün kılmaktadır.

Özgürlük meselesinin en karmaşık olduğu mezheplerden birisi Şîiliktir. Şîilik birinci hicri asrın son çeyreğinde oluşan vasilik, rec’at, mehdilik gibi çekirdek halindeki “ilk-Şîî” fikirlerin etrafında ortaya çıkan; Keysaniyye, Muğiriyye, Mansuriyye gibi Şîî-gulat hareketlerle görünür olmaya başlayan, daha sonra birtakım aşırı görüşlerin ayıklanmasıyla oluşan ve kendi imamet zincirini inşa eden İmamiyye’nin omurga olarak benimsendiği fırkalar topluluğudur. Şia bir şemsiye kavramdır; Hz. Ali’nin nass ve tayinle imam olduğuna, imametın kıyamete kadar Ali’nin soyunda deva; çünkü devam edeceğine, imamların masum olduğuna inanan toplulukların müşterek adıdır.⁶² Şîiliği ve Şîî fırkaları diğer mezhep ve fırkalarından ayıran hususlar epistemolojik açıdan vahyin sürekliliği fikri ve batinî anlayış, teolojik açıdan İmamet’in iman esası olması, tarih telakkisi bakımından da Ebu Bekir, Ömer ve Osman dönemlerinin Ali’nin hilafet hakkının gasb edildiği zaman dilimi olarak görülmesidir.

İmamet meselesi hem dinde otorite olmayı, hem de dünyevi iktidarı içinde barındırmaktadır. Çağdaş Şîî alimlerden Muhammed Rıza el-Muzaffer bu konuda şöyle der: “Nübüvvetin Allah Teâlâ’dan bir lütuf olduğuna inandığımız gibi, her asırda da, peygamberlerin vazifeleriyle vazifelenmiş, insanların her iki âlemde de salah ve saadetlerini tekeffül etmiş, hidayet ve irşatlarını uhdesine almış bir imamın bulunması icap ettiğine inanırız. Bu imam insanların din ve dünya işlerini tedvir etmek, aralarında zulmü, düşmanlığı gidermek, adaleti yaymak hususunda peygamberin umumi vilayetini haizdir ve bu bakımdan imamet nübüvvetin devamıdır. Peygamberleri göndermek nasıl bir lütuf ise, peygamberlerden sonra, onun yerine imamı nasbetmek de lütuftur ve vücub-ı zati ile Allah Teâlâ’ya vacibtir; bu bakımdan imamet, ancak Allah Teâlâ’dan nass ile yahut o imamdan önceki imamın onun imametini beyanı ile tahakkuk eder; insanların seçmesiyle istemesiyle olmaz; insanlar dilediklerini imam olarak tayin yahut dilediklerini azl hakkına da sahip değillerdir. Aynı zamanda insanlar imamsız da kalamazlar; çünkü Resul-i Ekrem sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem ‘Kim zamanın imamını bilmeden, tanımadan ölürse, cahiliyye ölümü üzere ölmüştür’ buyurmuşlardır.”⁶³ İmameti ve imamların yetkilerini esas alarak düşünecek olursak Şia’ya göre insanların iman konusunda herhangi bir özgürlüklerinin olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü kimin cennete girip girmeyeceğini bile imamlar belirlemektedir. Günümüzde de etkili olan Taklid Mercii, her Şîînin mutlaka bir müçtehide uymasını gerekli kılmaktadır. Bu durumda müçtehitleri için özel bir özgürlük alanı açılmış olmaktadır.

⁵⁹ Şehristanî, *Milel ve Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 85.

⁶⁰ Şehristanî, *Milel ve Nihal*, s. 85.

⁶¹ Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. E. Ruhi Fiğlalı), Kalem Yayınevi, İstanbul 1979, s. 314.

⁶² Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri*, İstanbul 2017, s. 138.

⁶³ Muhammed Rıza, *Şia İnançları*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yay., İstanbul 1978, s. 50-51.

Eş'arilik, yaklaşık kırk yaşına kadar Mu'tezile'nin içinde olan, daha sonra görüş değiştirerek Ehlü'l-Hadis arasında kendisine yer arayan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin adıyla bütünleşen itikadî bir mezheptir. "Eş'ariler akli ve nakli bir şehre giden iki yola benzetmektedirler. Bu yollardan biri korkulan, diğeri ise emin olunan yoldur. Akla düşen emin olunan yolu, yani naklin yolunu seçmek ve tehlikesinden emin olunmayan diğer yoldan uzak durmaktır. Eş'arilere göre akıl, akıllı bir kimsenin Allah tarafından yaratılan ve varlığı kendisinden olmayan bir sıfattır. Akıl ne canlıdır, ne kadir; ne âlim ve ne de mütekellimdir. Bu şartlar altında nakil olmadan akıl sahiplerine herhangi bir şeyin vacip olması doğru değildir."⁶⁴

Eş'arî ve Eş'arî düşünce, biraz da Mu'tezile'nin insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğu tezine karşı çıkarak, insan özgürlüğünü fiiller bağlamında ele almıştır. Allah her şeyin yaratıcısı olduğu için kulun fiillerinin yaratıcısı da Allah'tır. Kullar fiillerinin yaratıcısı değil, olsa olsa kasibi olabilirler.⁶⁵

Mâtürîdîlik, ismini büyük alim İmam Mâtürîdî'den alan itikadi bir mezheptir. İmam Mâtürîdî "İnsan şunu da bilir ki kendisine düşünmemeyi telkin eden his şeytani vesveseden başka bir şey değildir; çünkü böyle bir davranış ancak şeytanın işi olabilir; amacı da kişiyi aklının ürününe toplamaktan alıkoymak, fırsatları değerlendirmesine ve arzusuna ulaşmasına vesile olan bu ilahî emaneti kullanma konusunda onu korkutmaktır."⁶⁶ diyerek düşünmenin, akletmenin farz olduğunu belirten bir alimdir. Müslüman bilim geleneğinde bilgi teorisini sistemli bir şekilde ilk defa *Kitâbu't-Tevhîd* isimli eserinin ilk sayfalarında alan Mâtürîdî bilginin kaynaklarını beş duyu (ıyan), haberler (ahbar) ve akıl yürütme olarak belirler ve her üç alandaki bilginin doğru olup olmadığının en nihai aşamada akıl tarafından belirlenebileceğini belirtir.⁶⁷ Ona göre "Akıl her türlü işin konum ve düzenlenmesinin kendisine dayandırılması gereken bir temeldir",⁶⁸ "İnsan aklında her güzel olanı güzel telakki etme ve her çirkinini de çirkin görme yeteneği vardır"⁶⁹, "Aklın güzel bulduğu her şey hiçbir şekilde çirkin olmaz, aklen çirkin olanın güzel olmayışı da aynı durumdadır."⁷⁰

Mâtürîdî düşüncede özgürlük ve sorumluluk birlikte ele alınmış ve insanın fiilleri bağlamında tartışılmıştır. Ona göre insanın fiillerinin Allah'a ve insana ait olmak üzere iki yönü vardır; bu fiiller insan istediği için Allah tarafından yaratılmış olmaktadır.⁷¹

3. 3. MEZHEPLERİN DİNLEŞMESİ VEYA DİNİN YERİNE İKAME EDİLMESİ

Mezheplerin dinleşmesi denildiği zaman akla iki husus gelir: Birincisi; herhangi bir mezhebin beslenme kaynağı olan din ile bağıni kopartıp, doğrudan kendisinin yeni bir din olduğunu iddia etmesidir. Bu durumun Müslümanların geleneği içindeki örneği Bahailiktir. İkincisi, herhangi bir mezhebin İslam dairesi içinde olduğu iddiasına rağmen, müntesiplerinin mezheplerini din gibi algılamaları, dinin birtakım etki ve özelliklerinin mezhebe indirgenmiş olmasıdır. Bir başka ifadeyle mezhebin dinin yerine ikame edilmesidir. İşin gerçeği mezhebi aidiyetler seçilmişlik üzerinden farklı bir kimlik inşa etmekte ve insanlar kendi mezheplerini İslam'ın kendisi gibi algılamaktan bir tür mutluluk duymaktadırlar. Bu durum, İslam

⁶⁴ Mehmet Kalaycı, "Eş'arilik", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (ed. H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2017, 404.

⁶⁵ Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, Düşün Yay., İstanbul 2013, s. 257 vd.

⁶⁶ Maturidi, 2002, 172.

⁶⁷ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İSAM Yay., İstanbul 2002, s. 14-15.

⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 14-15, 285

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 127.

⁷⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 252.

⁷¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 287.

ortak paydası kaybolduğu zaman, tekfir mekanizmasının işletilmesini, farklı mezheplerin İslam dışına itilmesini kolaylaştırmaktadır.

Kur'an bir yandan insanları birlik- beraberliğe çağırırken,⁷² diğer taraftan da "Sizden Hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir grup bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir"⁷³ diyerek sağlıklı gruplaşmanın nasıl olabileceğine işaret etmektedir. İnsanın sosyal bir varlık olması toplumsal hayatta birtakım amaçları gerçekleştirebilmek için iş birliğini, güç birliğini ve dolayısıyla gruplaşmaları beraberinde getirmektedir. Doğal olarak insanlar bazı dinî amaçlar için bazı grupları oluşturabilirler; var olan gruplara üye olabilirler. Burada toplum-grup-birey arasında sağlıklı bir denge kurulabilirse, grup (mezhep, cemaat, tarikat vb.) rasyonel, şeffaf ve legal olabilirse iş birliği, güç birliği yapmak, hatta iyilik yolunda yarışmak kolaylaşır; insanların tek başına başaramayacakları pek çok gerçekleştirilir; sonuçta birey de, grup da, toplum da bu işten yararlanabilir. Ne var ki bu tür oluşumların seyri her zaman sağlıklı olmamaktadır. Nitekim Kur'an da daha önceki dinlerden örnekler vererek Müslümanları şöyle uyarmaktadır: "Dinlerini parça parça yapan ve gruplara ayrılanlar gibi olmayınız. Her grup kendisinde bulunanla böbürlenmektedir",⁷⁴ "Dine dosdoğru uyunuz, dinde ayrılığa düşmeyiniz."⁷⁵ Kur'an, ihtilafların sebebi olarak "kıskançlığa" dikkat çekmektedir.⁷⁶ Bu bağlamda Kur'an'ın Yahudilerin Yahudilerden başka, Hıristiyanların da Hıristiyanlardan başka kimsenin cennete girmeyeceği şeklindeki iddialarını bir "kuruntu" olarak değerlendirmekte ve varsa delillerini göstermelerini istemektedir.⁷⁷ Burada eleştirilen husus bir tür "seçilmişlik" duygusuyla dinin muayyen grupların tekeline alınmış olmasıdır. Cennet hiçbir kimsenin, hiçbir grubun tekeline değildir. Kur'an, bu gerçeği şu şekilde açıklamaktadır: "Kim iyilik yaparak bütün benliği ile Allah'a teslim olursa, onun ödülü Rabbinin katındadır. Böyle kimseler için korku da, üzüntü de yoktur."⁷⁸ Herhangi bir mezhebin Allah adına hareket ederek, dini tekeline alması, sadece kendilerinin cennete gideceğini iddia etmeye kalkışması mezheplerin kendilerini din gibi algılamaya başladıklarının ilk işaretidir.

Herhangi bir mezhep alternatif bir epistemoloji inşa etmeye başlayınca, müntesipleri bir arada tutan seçilmişlik algısını pekiştirmek için gerekli olan bilgi zemini de oluşmaya başlar. Alternatif epistemoloji ya Bahailik'te olduğu gibi yeni bir peygamber ve yeni bir vahiy iddiasıyla veya İslam'ın içinde kalma, Kur'an'ın Allah katından gelmiş olduğu inancını koruma arzusu mevcutsa, Kur'an'ın manası üzerinden, "mana"nın da Allah katından gelmesi gerektiği iddiası ile ortaya çıkmaktadır. Sufi gelenekte keşf, keramet ve ilhamın bilgi kaynağı olarak görülmesi, Allah'tan geldiği iddia edilen "ilham"ın da adı konulmasa bile Kur'an'la eşdeğerde tutulması veya Kur'an'ın tefsiri/yorumu olduğu iddia edilen bilgilere vahiy kaynaklı olduğu gerekçesi ile "ilahî bilgi" muamelesi yapılması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Alternatif bilgi kaynağının kabul edilmesi, farklı yorumların, farklı anlayış biçimlerinin kutsallık zırhına bürünmesini beraberinde getirmektedir. Neticede doğal karşılanması gereken anlayış planındaki farklılaşmalar kendisine bir teolojik zemin bulmakta ve alternatif teolojinin yolu açılmış olmaktadır.

Mezheplerin ve benzeri oluşumların dinin yerini alması, dinin temel fonksiyonlarının mezheplere indirgenmesi anlamına gelmekte; farklı anlayış ve yorumlar kurumsallaşma sürecinde "din" gibi algı-

⁷² Âl-i İmrân, 3/103.

⁷³ Âl-i İmrân, 3/104.

⁷⁴ Rûm, 30/32.

⁷⁵ Şûrâ, 42/13.

⁷⁶ Şûrâ, 42/14.

⁷⁷ Bakara, 2/111.

⁷⁸ Bakara, 2/112.

lanmakta; beşerî olan kurumsallaşmış yapı ile din arasındaki fark belirsiz hale gelmektedir. İşin gerçeği bu durum, Kur'an insana tanımış olduğu geniş düşünme özgürlüğünün, Kur'an'ın uyarıları göz ardı edildiği için ve sorumluluk bilincini sağlıklı geliştiremediğinden kötüye kullanılmış olduğunun bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Kur'an'a rağmen her grup, her mezhep, her tarikat sadece kendisinin "kurtuluşa eren" fırka olduğunu iddia edebilmekte, kendisiyle, kendi görüşleriyle "övünmekte"dir.

Mezheplerin dinin yerine konulması farklılıkların zenginlik olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesine yol açtığı gibi, mezheplerin farklı görüşlerinden yararlanma imkânını da ortadan kaldırmaktadır. Özgürlükle irtibatlı olarak düşünecek olursak, doğrular ve hakikat mezheplerin tekeline verilmiş olmakta; herhangi bir mezhebe olmak hem kurtuluşa ermek, hem da hakiki sahiplenmek anlamına gelmektedir. Din hazır paket programlara dönüşmüş olduğu için, sorgulamak süreçleri işletilememektedir. Din özgürlüğü kısıtlandığı gibi, düşünce ve ifade özgürlüğünün de önüne set çekilmiş olmaktadır. Mezheplerin varlığı bir özgürlük belirtisi iken, mezhepler farklı görüşlere din adına karşı çıkmaya başladıkların, kendi varlık sebeplerini yok etmeye başlarlar.

Mezheplerin dinleşmesi bağlamında dinin gelenekle bütünleşmesine, dinin temel fonksiyonların etkisiz hale gelmesine sebep olan fıkıhın dinleşmesi meselesine de dikkat çekmekte fayda vardır. Günümüzde Müslümanların fikir üretmelerinin, bilim alanında istenilen düzeyi yakalayamamaların en mühim sebeplerinden birisinin fıkıhın dinleşmesi olduğunu düşünmekteyiz. Fıkıhın dinleşmesi, muayyen bir zaman dilimindeki din anlayışının dondurulması ve İslam'ın da ondan ibaret zannedilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, bilim ve teknolojinin gelişmesi ile ortaya çıkan, insanların dinden meşruiyet aradıkları başta organ nakli olmak üzere pek çok sorunun sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşturulmasını da engellemektedir. Ayrıca vücut bugünde olmasına rağmen anlayış ve istenilen yaşam biçiminin geçmişin bir dönemine çakılı kalması gibi bir zihin yarılması ve kimlik bölünmesi gibi sorunlar da yakamızdan düşmemektedir. Fıkıhın din gibi algılandığının en açık kanıtlarından birisi "Edille-i Şer'iyye", "Edille-i Erbaa" diye formüle edilen Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyasın fıkıhın kaynakları olmasına rağmen dinin kaynağı olarak anlaşılmasıdır. İslam'ın belirleyici tek bilgi kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir; ondan sonra da akıl gelir. İcma meselesini İslam'ın kaynaklarından birisi gibi görmek İslam'a aykırıdır. Kur'an herhangi bir görüşün toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilmesinin onun doğruluğunun kanıtı olmadığını "Ataların dini" adı altında getirdiği eleştirel duruşla ortaya koymuştur.

Müslümanların tarihsel akışta, hem de erken dönemde üretmiş oldukları en mühim kavramlardan birisi "fıkıh"tır. Fıkıh, kısaca anlayış demektir. Erken dönem İslam uleması İslam'ın anlaşılması ile ilgili bütün beşerî tezahürleri "fıkıh"ın içinde mütalaa etmiştir. Ebû Hanife'ye atfedilen en mühim eserlerden birisinin adı *el-Fıkhu'l-Ekber*'dir. Fıkıh -en genel anlamda- İslam'ın yorumlanma ve anlaşılma biçimi olduğuna göre, İslam var olduğu müddetçe onun anlaşılması ve yorumlanması insanların içinden geçtiği süreçlere bağlı olarak devam edecektir. Sistemik yenilenme içtihatla gerçekleşmektedir. Fıkıhın dinleşmesi, din alanında fikir üretiminin önünün tıkanması anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Kur'an Hz. Muhammed'e, 23 yıllık peygamberliğinde "hitap" / söz olarak gelen, kendisinden "kitap" diye söz eden ilahî mesajların iki kapak arasına getirilmiş halidir. Kur'an insan aklına destek olmak, insanı uyarmak, yol göstermek; insanın insan olmasına, kendini inşa etmesine katkı sağlamak için vardır. Bu bağlamda Kur'an insanın insan olabilmesi, insanca yaşayabilmesi için bir "başlangıç", bir referans nokta-

sıdır. Bu gerçek doğru anlaşıldığı zaman “çekirdek” İslam ile kurumsallaşmış İslam arasındaki farkın anlaşılması da kolaylaşacaktır. Kur’an Allah kelimadır; İslam’ın ne olduğunu iman, ibadet ve ahlak alanındaki kurucu ilkelerle Allah belirlemiştir; ancak İslam’ı anlayan, yaşamaya çalışan, yorumlayan ve kurumsallaştıran da “insan”dır. İnsan aklı Kur’an’la buluştuktan sonra ortaya çıkan her türlü anlama biçimi, Hz. Peygamber’in anlayışı da dahil yorumdur; asla Kur’an’la özdeşleştirilemez. Başta mezhepler olmak üzere anlayış ve yorum temelli olan kurumsal yapıların tamamı beşeri oluşumlardır.

Dindeki kurumsallaşmanın niçin beşer ürünü olduğunu ve dinle özdeşleştirildiğinde özgürlük alanlarını nasıl daraltıp, yaratıcılığı ve sağlıklı değişimi nasıl engellediğini din-devlet ilişkisi ve mezhepler üzerinden vereceğimiz örneklerle biraz daha iyi anlamak mümkün görünmektedir. Hz. Peygamber’in sağlığında ve dört halife döneminde ne fikhî-amelî, ne de siyasî ve itikadî mezhepler vardır. Bunlar sonradan ortaya çıkmıştır; Müslüman olmak için de herhangi bir mezhebe, cemaate, tarikata bağlı olmak gerekmez. “Dört Hak Mezhep” diye bilinen Hanefilik, Mâlikîlik, Şafîlik ve Hanbelîlik ancak üçüncü hicri asrın ikinci yarısında birlikte var olma imkânı bulmuşlar; dördüncü ve beşinci hicri asırlarda da Şîî yayılmacılığa karşı Sünnî tabanı bir arada tutabilmek için siyasiler “dört hak mezhep” ifadesiyle bir anlamda sahih Müslümanlığı bu mezheplerle sınırlandırmıştır. Oysa bu dört mezhep, yüzlerce mezhep arasından yaşama şansı bulan mezheplerdir. Herhangi bir mezhebin “hak” veya “batıl” olarak tavsif edilmesi İslam’a da, insan gerçeğine de aykırıdır. Bu sınırlandırma en temelde din özgürlüğüne, Kur’an’ın “dinde zorlama yoktur” şeklindeki kurucu ilkesine de aykırıdır. Adı ne olursa olsun herhangi bir mezhebe mensup olmak insanın kurtuluşunu, cennete gitmesini garantileyemeyeceği gibi, aynı şekilde cehenneme gönderilmesini de garantilemez. İslam, cennete veya cehenneme topluca yer ayrılmasına izin vermez. İnsan için dünyada ve ahirette sadece kazandığının, hak ettiğinin karşılığı vardır.

On dört asrı aşan Müslümanların tarihinde 73 fırkadan söz eden hadis bilinmesine rağmen yüzlerce mezhep ortaya çıkmış; adı konulmamış olsa da yeni mezhepler çıkmaya devam etmektedir. Mezhepler, taraf olsak da, karşı çıksak da bir vakiadır. İnsanlar çoğu zaman kendilerini herhangi bir mezhebin içinde bulurlar; mezhebini bilinçli olarak seçen insan sayısı fazla değildir. Mezhep seçecek düzeyi yakalayan da farkında olmasa bile kendi mezhebini kurmuş olur. Müslümanların sorunu mezheplerden değil, mezheplerin beşerî oluşumlar olduğunu unutarak onları dinin yerine ikame etmekten kaynaklanmaktadır.

Dinle irtibatlı bir başka kurumsal yapı örneği hilafet meselesidir. İslam din-devlet ilişkisi ve siyasetle ilgili çok az sayıda kurucu ilkeyi ortaya koyar. Bunlar adalet, işlerin ehline verilmesi, liyakat, işlerin şura ile yürütülmesi, temel hak ve özgürlüklerin korunması gibi ilkelerdir. Hz. Peygamber’in vefatından sonra yaşanan siyasî tecrübeleri bir arayış olarak değerlendirmek mümkündür. Dört halifenin her biri farklı şekilde hilafet makamına geldiği gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in dışındakiler toplumun birlik ve dirliğini sağlamakta zorlanmışlardır. Hz. Osman öldürülmek suretiyle idarecilik makamından uzaklaştırılmıştır. Onun vefatından sonra Hz. Ali döneminde Cemal ve Sıffin’de Müslümanlar birbirleri ile savaşımlardır. Mezheplerin doğuşunda ve görüşlerini sistemleştirmelerin etkili olan büyük günah meselesi, amel-iman ayrımı, kader gibi pek çok problem bu çatışma süreçlerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

İslam açısından ne Hz. Peygamber’in hicretten sonra Medine üstlendiği siyasî liderlik peygamberliğin bir parçasıdır, ne de onun vefatından sonraki siyasî gelişmelerin ürünü olarak halifelik dinî bir kurumdur. İslam açısından devletin göre insanların güven içinde insanca yaşamasını sağlamak, temel hak ve özgürlüklerin güvencesi olmak ve hayatın tüm katmanlarında adaleti hakim kılmaktır. Devlet de in-

sanın kurumsallaştırdığı en özgün kurumlardan birisidir; kutsal değildir; insanı yaşatabildiği kadar yaşayabilir.

Müslüman âlimler İslam'ın temel amaçlarını (makâsıd-ı hamse) canın korunması, aklın korunması, mal emniyeti, neslin korunması ve dinin korunması olarak özetlemişlerdir. Bu temel amaçlar üzerinde biraz düşündüğümüz bunu yeniden “Üç amaç” (makâsıd-ı selase) olarak düzenlemenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz: Hayat, özgürlük ve adalet. Din alanındaki kurumsallaşma, bu amaçlar ve Kur'an'ın kurucu ilkeleri doğrultusunda yenilenerek, değişerek, dönüşerek devam etmek durumundadır. Kurumsallaşmanın ve her türlü beşerî örgütlenmenin temelinde ortak payda olarak akıl vardır. Bu tür kurumların insan için var olduğu gerçeği unutulursa, özgürlük ve adalet gibi temel değerler de unutulmuş olur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*.
Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları*, Atay Yayınevi, Ankara 1998.
- Aydınlı, Osman, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüs Yay., İstanbul 2018.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev.: E. Ruhi Fiğlalı), Kalem Yayınevi, İstanbul 1979.
- Bauman, Zygmunt, *Özgürlük*, (Çev. Kübra Eren), Ayrıntı Yay., İstanbul 2016.
- Buharî, *Sahih*.
Ebû Davûd, *Sünen*.
Ebû Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (Çev. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- Erdoğan, Mustafa, *Özgürlük, Hukuk ve Demokrasî*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2018.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtul-İslâmiyyin*, (Thk. H. Ritter), Wiesbaden 1980.
- Kalaycı, Mehmet, “Eş'arilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (ed. H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2017.
- Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Kutlu, Sönmez, “Mürce”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed.: H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2013.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İSAM Yay., İstanbul
- Mill, J. S., *Hürriyet*, (Çev. M. O. Dostel), MEGSB Yay., İstanbul 1988.
- el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Şia İnançları*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yay., İstanbul 1978.
- Onat, Hasan, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Oş 2005.
- Onat, Hasan, “Haricilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed. H. Onat, S. Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2017.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Endülüs Yay., İstanbul 2017.
- Rawls, John, *Bir Adalet Teorisi*, (Çev. Ahsen Coşar), Phoenix Yay., Ankara 2017.
- Sandel, Michael J., *Adalet Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, (Çev. M. Kocaoğlu), Eksi Kitaplar Yayınevi, Ankara 2017.
- Şebusteri, Muhammed Müctehid, *İman ve Özgürlük*, (Çev. A. Dişkaya), Mana Yay., İstanbul 2017.
- Şehristânî, *Milel ve Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008.